

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 10 (1981)

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ανδρέα Γρηγ. Ξυγγόπουλου (1891-1979)

Ο ναός του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι Βονίτσης (εικ. 1-2, πίν. 99-110)

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.916](https://doi.org/10.12681/dchae.916)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (1981). Ο ναός του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι Βονίτσης (εικ. 1-2, πίν. 99-110). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 10, 357-378. <https://doi.org/10.12681/dchae.916>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι
Βονίτσης (εικ. 1-2, πίν. 99-110)

Παναγιώτης ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Ανδρέα Γρηγ. Ευγγόπουλου (1891-1979) • Σελ. 357-378

ΑΘΗΝΑ 1981

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΣΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙ ΒΟΝΙΤΣΗΣ

(ΠΙΝ. 99 - 110)

I.

Ἐπιβλητικὸς βυζαντινὸς ναὸς, οἰκτρὰ παραμορφωμένος ἀπὸ νεώτερες μετασκευές, ὑψώνεται κοντὰ στὸ χωριὸ Μοναστηράκι τῆς περιοχῆς Βονίτσης, στὶς βόρειες ὑπώρειες τῆς κορυφῆς τῶν Ἀκαρνανικῶν Ὀρέων Περγαντῆ¹ (Εἰκ. 1, Πίν. 99 - 101).

Ὁ ναὸς, ποὺ τιμᾶται στὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος, ἔχει σήμερα τὴν μορφή ὀρθογώνιας αἵθουσας μὲ τριμερὲς καμαροσκεπὲς ἱερὸ καὶ μισοερειπωμένο νάρθηκα. Τρεῖς τρίπλευρες ἀψίδες ἐξέχουν στὴν ἀνατολικὴ πλευρά· ἡ κεντρικὴ καὶ ἡ νότια εἶναι παράγωνες. Τὸ μήκος τοῦ ναοῦ εἶναι 13,10 μ. χωρὶς τὶς ἀψίδες, τὸ πλάτος 9,10 μ. στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ 9,45 μ. στὴν δυτικὴ. Ὁ κυρίως ναὸς στεγάζεται μὲ ξύλινη τετρακλινῆ στέγη, ποὺ καλύπτει καὶ τὶς καμάρες τοῦ ἱεροῦ. Ὁ νάρθηκας, ποὺ εἶναι σύγχρονος μὲ τὸν κυρίως ναό, ἦταν σκεπασμένος πρὶν ἐρειπωθεῖ μὲ ξύλινη μονοκλινῆ στέγη, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς δοκοθῆκες ποὺ ἀνοίγονται στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ (Πίν. 99α).

Καλύτερα σώζονται ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια πλευρὰ τοῦ μνημείου (Πίν. 99β, 100), κτισμένες στὸ μὲν ἀνώτερο τμῆμα κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα, μὲ ἓνα τοῦβλο στοὺς ὀριζόντιους ἀρμούς καὶ δύο στοὺς κάθετους, στὸ δὲ κατώτερο μὲ ἀμελέστατα λαξευμένους λίθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποῖους παρεμβάλλονται κομμάτια πλίνθων τοποθετημένα ὀριζόντια. Τὰ τοῦβλα ἔχουν πάχος 3 - 3,5 ἐκ. Στὸ μέσο τῆς νότιας πλευρᾶς τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τοίχου ἔχει ξανακτισθεῖ μὲ σειρὲς χοντροπελεκημένων λίθων καὶ ὀριζόντια πλινθία στὰ μεταξύ τους κενά. Ξανακτισμένο εἶναι ἐπίσης τὸ κατώτερο τμῆμα τῆς βορειοανατολικῆς καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ καὶ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου. Ἀπὸ μία θύρα ἀνοιγόταν στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἡ νότια, τῆς ὁποίας σώζονται μόνο οἱ σταθμοί, εἶναι σήμερα τειχισμένη, ἐνῶ ἡ βόρεια ἀντικαταστάθηκε μὲ παράθυρο. Ἄλλη μία θύρα ὑπῆρχε στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα. Νεώτερη θύρα μὲ χαμηλωμένο λίθινο τόξο ἀνοίγεται στὸ δυτικὸ

1. Τὸ μνημεῖο βρίσκεται στὴν θέση Παλιοχώρι, δύο σχεδὸν χιλιόμετρα νοτίως τοῦ Μοναστηρακίου, κοντὰ στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ χειμάρρου Γαλάνο.

ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ. Μονόλοβο παράθυρο σώζεται στὴν νότια πλευρά, κοντὰ στὴν νοτιοδυτικὴ γωνία. Ἄλλο παράθυρο, τοῦ ὁποῦ διατηρεῖται μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τόξου, ὑπῆρχε στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ βόρειου τοίχου. Τὰ ἀρχικὰ ἀνοίγματα ἀπολήθουν σὲ διπλὸ πλίνθινο τόξο. Οἱ σταθμοὶ εἶναι ἀπὸ κοινὴ τοιχοποιία.

Πλίνθινη ὀδοντωτὴ ταινία περιτρέχει τὸ τόξο τῆς ἀρχικῆς βόρειας θύρας καὶ συνεχίζεται ὀριζόντια σὲ ὄλο τὸ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς. Δύο δόμους ψηλότερα ἄλλη ὀδοντωτὴ ταινία περιγράφει τὸ τόξο τοῦ παραθύρου καὶ συνεχίζεται ἐπίσης ὀριζόντια, ἐνῶ τρίτη ταινία, σκεπασμένη σήμερα μὲ κονίαμα, διακρίνεται ἄλλους δύο δόμους ψηλότερα. Στὴν νότια πλευρὰ ὑπάρχει μία μόνο ὀδοντωτὴ ταινία, ποὺ πλαισιώνει τὸ τόξο τοῦ παραθύρου καὶ συνεχιζόταν σ' ὄλο τὸ μῆκος τοῦ τοίχου. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι πακτωμένα τοῦβλα, ποὺ σχηματίζουν καμπύλο πλέγμα (Πίν. 103α). Πρόκειται γιὰ λείψανα τοῦ πλίνθινου διακόσμου ποὺ θὰ περιέβαλλε τὸ μὴ σωζόμενο παράθυρο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα. Λίγο πρὶ ἀνω διακρίνεται ἡ ἄκρη τοῦ πλίνθινου ὀδοντωτοῦ γείσου τῆς στέγης τοῦ νάρθηκα.

Ἄριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ ἱεροῦ ὑπῆρχαν συμμετρικὰ παρεκκλήσια, τῶν ὁποῦ σωζονται μόνο τὰ θεμέλια (Εἰκ. 1, Πίν. 105α). Στὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ ἐξέχει τὸ ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἀντιστοίχου παρεκκλησίου, πάχους περ. 0,75 μ. Ἐπὶ πλέον στὸν βόρειο τοῖχο, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς νεώτερης θύρας, καθὼς καὶ στὴν βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ νάρθηκα, διακρίνονται ἴχνη κατεδαφισμένων παραστάδων. Ἀνάλογα ἴχνη δὲν σώζονται στὴν νότια πλευρὰ.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ (Πίν. 101) διατηρεῖται ἐξωτερικὰ μικρὸ μόνο μέρος τῆς ἀρχικῆς τοιχοποιίας, σὲ τμήμα τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς βόρειας ἀψίδας, καὶ στὰ δύο τρίτα περίπου τοῦ ὕψους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, κοντὰ στὶς γωνίες, ὅπου ὀρθογωνισμένοι λίθοι περιβάλλονται ἀπὸ διπλὰ κάθετα καὶ ἀπὸ μονὰ ὀριζόντια τοῦβλα. Ἡ νότια ἀψίδα ἔχει ξανακτισθεῖ σχεδὸν ὀλόκληρη. Στὰ ξανακτισμένα τμήματα ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀμελῶς λαξευμένους λίθους καὶ ἀπὸ ἐλάχιστα τοῦβλα. Στενὲς φωτιστικὲς σχισμὲς ἀνοίγονται σήμερα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κεντρικῆς μόνο καὶ τῆς βόρειας ἀψίδας, ἐνῶ ἀρχικὰ ἡ κεντρικὴ ἀψίδα εἶχε τρία παράθυρα καὶ οἱ πλάγιες ἀπὸ ἓνα. Τὰ ἀνοίγματά τους διακρίνονται ἐσωτερικὰ, ἐνῶ ἐξωτερικὰ, ὅπου τὸ μέτωπο τῆς τοιχοποιίας ἔχει κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του ξανακτισθεῖ, σώζονται, τειχισμένα σήμερα, μόνο τὸ παράθυρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς κεντρικῆς ἀψίδας (Πίν. 103β) καὶ τμήμα τοῦ παραθύρου τῆς προθέσεως. Τὸ μεσαῖο παράθυρο τῆς κεντρικῆς ἀψίδας, πλάτους 0,70 μ., θὰ ἦταν δίλοβο, ἐνῶ τὰ ἄλλα παράθυρα ἦταν μονόλοβα.

Τὰ δύο παράθυρα ποὺ σώζονται περιβάλλονται ἀπὸ διπλὸ πλίνθινο το-

ξωτό πλαίσιο και από ὀδοντωτή ταινία πού συνεχίζεται ὀριζόντια, πάνω ἀπὸ τὸν κοσμήτη πού ἐξέχει στὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τους. Ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ παράθυρα σώζεται πλίνθινος διάκοσμος ἀπὸ ἐπάλληλες γωνίες, με ὀριζόντια τοποθετημένα τοῦβλα στὰ μεταξύ τους κενὰ (Πίν. 103β). Ψηλότερα ἀπὸ τὰ παράθυρα, στὴν γωνία μεταξύ κεντρικῆς καὶ βόρειας ἀψίδας, εἶναι πακτωμένα διαγώνια δύο ἀμελοῦς κατασκευῆς δισέφυλλον (Πίν. 102β, 103β), λείψανα προφανῶς ὀριζόντιας ταινίας πού ὑπῆρχε στὸ ὕψος ἐκεῖνο. Πάνω ἀπὸ τὴν ζώνη με τὰ δισέφυλλον διακρίνονται ἴχνη ὀδοντωτῆς ταινίας. Τὴν κεντρικὴ ἀψίδα στέφει νεώτερο λοξότμητο γείσο, μαρμάρينو στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴν νότια πλευρὰ, λίθινο στὴν βόρεια.

Μαρμάρινος κοσμήτης ἀπὸ βυζαντινὰ γλυπτὰ σὲ δευτέρη χρήση, πού θὰ περιέτρεχε ὀλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ στὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων, σώζεται μόνο στὴν κεντρικὴ καὶ τὴν βόρεια πλευρὰ τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βῆματος καὶ στὴν συνεχόμενη νότια πλευρὰ τῆς ἀψίδας τῆς προθέσεως. Κάτω ἀπὸ τὴν ποδιά, στὴν κεντρικὴ καὶ τὴν βόρεια ἀψίδα, διατηρεῖται ἡ ἀρχικὴ τοιχοποιία, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπλῆς στρώσεις τοῦβλων καὶ μακρόστενων καλοπελεκημένων λίθων. Ἐλάχιστα σώζονται ἀπὸ τὰ ὀριζόντια πλινθία, πού γέμιζαν τοὺς κάθετους ἄρμους ἀνάμεσα στοὺς λίθους. Τομὴ πού ἀνοίχθηκε τὸ 1971² ἀπεκάλυψε, ὅτι οἱ τοῖχοι πατοῦν σὲ εὐθυντηρία, πού ἐξέχει μόνο κάτω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἀψίδα. Ἡ προεξοχὴ αὐτὴ δὲν εἶναι παράγωγη, ὅπως ἡ ἀψίδα (Εἰκ. 1).

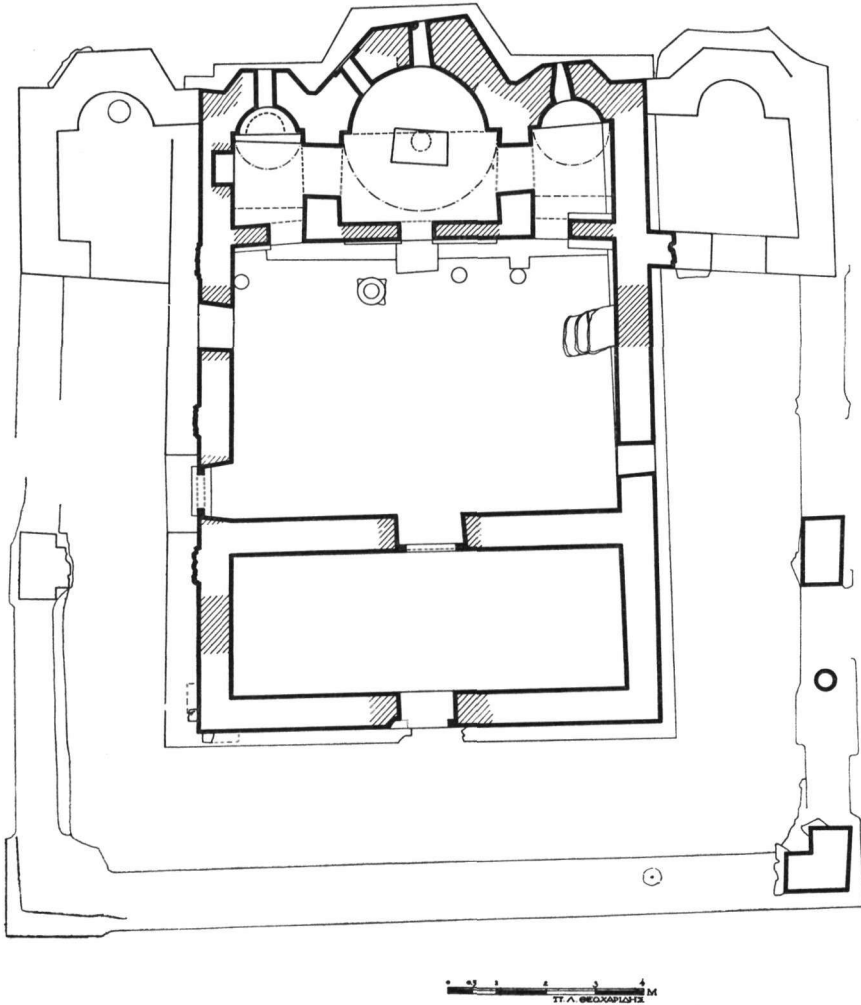
Μεγάλο μέρος τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκα ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ μνημείου. Ἡ τοιχοποιία του εἶναι ὁμοία με τοῦ κατωτέρου τμήματος τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς (Πίν. 99α).

Στὸ ἐσωτερικὸ, οἱ τοῖχοι πού χωρίζουν τὸ κυρίως ἱερὸ ἀπὸ τὰ παραβήματα εἶναι κτισμένοι με λίθους ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεμβάλλονται, στοὺς ὀριζόντιους κυρίως ἄρμους, ὀριζόντια τοῦβλα. Δίοδοι πλάτους 0,95 μ., με πλίνθινα τόξα, ἀνοίγονται στοὺς δύο αὐτοὺς τοίχους. Στὸν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως ἀνοίχθηκε μεταγενέστερα ὀρθογώνια κόγχη.

Οἱ καμάρες τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν παραβημάτων εἶναι σήμερα περίπου ἰσοῦς, ἐνῶ ἀρχικὰ ἡ καμάρα τοῦ ἱεροῦ ἦταν ψηλότερη· διακρίνονται καθαρὰ οἱ ἄρμοι ἀνάμεσα στὴν μεταγενέστερη καμάρα, κτισμένη με πωρολίθους,

2. Γιὰ νὰ προσδιορισθεῖ ἀκριβέστερα ἡ μορφή τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος ἐγιναν δύο μικρὲς σκαφικὲς ἐρευνες: Μία τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1971, κατὰ τὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκαν τὸ κατώτερο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς καὶ τὰ θεμέλια τοῦ περιστώου καὶ τῶν παρεκκλησίων πού περιέβαλλαν τὸν ναὸ (Πίν. 105), καὶ ἄλλη μία τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1980, κατὰ τὴν ὁποία βρέθηκαν τὰ θεμέλια παραστάδων στὴν νότια πλευρὰ καὶ τὴν νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ νάρθηκα, καθὼς καὶ στηρίγματος τῆς ὀροφῆς στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ (Πίν. 106β,γ).

καί στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ ἱεροῦ, πού ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ κτηρίου (Πίν. 106α). Οἱ καμάρες τῶν παραβημάτων εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύ-

Εἰκ. 1. Μοναστηράκι Βονίτισης. Ναὸς Παντοκράτορος. Κάτοψη.

τερο τμήμα τους νεώτερες. Στὴν ἀρχικὴ φάση ἀνήκουν μόνο οἱ γενέσεις πλίνθινων τόξων πλάτους 0,90 μ. στὸ δυτικὸ ἄκρο τῶν σημερινῶν καμαρῶν, τῶν ὁποίων τὸ ὑπόλοιπο τμήμα εἶναι κατασκευασμένο μὲ παρολίθους. Τὰ παραβήματα θὰ ἐκαλύπτοντο ἀρχικὰ μὲ πλίνθινους θόλους ψηλότερους ἀπὸ

τά τόξα. Λίθινοι λοξότμητοι κοσμητές είναι πακτωμένοι στο μέτωπο των τοίχων που χωρίζουν το ιερό από τα παραβήματα, στο ύψος γενέσεως των αρχικών καμαρών³ (Πίν. 106α).

Ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού ανήκει μέχρι το ύψος της ανώτερης σειράς δοκοθηκών στην αρχική φάση, εκτός από το μεσαίο τμήμα και από το βόρειο άκρο του. Στην δυτική πλευρά του τοίχου σώζονται σε δύο σημεία, κάτω από την ανώτερη σειρά δοκοθηκών, επάλληλα τούβλα από την γένεση εγκάρσιας καμάρας, με την οποία θα στεγαζόταν αρχικά ο νάρθηκας, πιθανότατα μόνο στα άκρα του. Ο νάρθηκας επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με μία μόνο δίοδο.

Τόν ναό περιέβαλλε περίστω με σχήμα Π, του οποίου ελάχιστα τμήματα – δύο τοιχοπεσσοί κι ένας κίων στην νότια πλευρά– σώζονται πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Κατά την σκαφική έρευνα του 1971 αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια και διασαφηνίστηκε η μορφή του (Πίν. 105β). Το πλάτος των στοών ποικίλλει μεταξύ 2,30 και 2,90 μ. Οί πλάγιες στοές στηρίζονταν σε δύο πεσσούς και σε δύο κίονες που εναλλάσσονταν, και απέληγαν σε παρεκκλήσια με τρίπλευρες άψίδες, τοποθετημένα συμμετρικά, αριστερά και δεξιά του ιεροῦ. Οί έσωτερικές διαστάσεις των παρεκκλησίων, χωρίς την κόγχη του ιεροῦ, είναι περίπου 2,30 × 2,90 μ. Στην κόγχη του βορείου παρεκκλησίου βρέθηκε κατά χώραν τμήμα άρραβδώτου κίονος, διαμέτρου 0,43 μ., που χρησίμευε σαν βάση άγίας τραπέζης⁴ (Πίν. 105α).

Οί πεσσοί της νότιας στοῦς –ένας περίπου άπέναντι στον τοίχο μεταξύ κυρίως ναού και νάρθηκα, κι άλλος ένας σχήματος Γ στην νοτιοδυτική γωνία– σώζονται σε ύψος 1,60 και 2,60 μ. άντιστοίχως. Ο άρράβδωτος κίων, που σώζεται μεταξύ των δύο αυτών πεσσών, έχει ύψος 2,70 μ. και διάμετρο 0,50 - 0,43 μ. Ο νοτιοδυτικός πεσσός (Πίν. 104) είναι κτισμένος με χοντροπελεκημένους όρθογώνιους λίθους, τοποθετημένους σε όριζόντιες στρώσεις, άνάμεσα στις όποιες μεσολαβούν άπλές σειρές πλίνθων. Στους κάθετους άρμους παρεμβάλλονται ένα ή δύο κάθετα τούβλα ή όριζόντια πλινθία. Στην δυτική πλευρά σώζεται ζώνη από δισέψιλον (Πίν. 102γ). Στόν άλλο πεσσό (Πίν. 100) ή τοιχοποιία είναι άμελέστερη, και σε μερικούς μόνο άρμους υπάρχουν όριζόντια τούβλα. Στην δυτική στοά αποκαλύφθηκε τμήμα κορμού κίονος πακτωμένο στο θεμέλιο του στυλοβάτη, σε άπόσταση 2,50 μ. από τόν νοτιοδυτικό πεσσό. Δίπλα βρέθηκε τμήμα άρραβδώτου κίονος, διαμέτρου 0,38 μ. Τό δυτικό τμήμα του περιστώου θα είχε τέσσερα ένδιά-

3. Η γένεση της νεώτερης καμάρας του κυρίως ιεροῦ βρίσκεται χαμηλότερα από τούς κοσμητές και μισοκρύβει την μία πλευρά τούς.

4. Η βορειοανατολική γωνία του παρεκκλησίου βρίσκεται κάτω από νεότερο άγροτικό δρόμο, που άνεβαίνει από τό Μοναστηράκι στην Μονή Ρόμβης, και κινδυνεύει νά καταστραφεί. Εδκταίο είναι νά μετατοπισθεί ό δρόμος τό ταχύτερον δυνατόν.

μεσα στηρίγματα, από τὰ ὁποῖα τὰ ἄκρα ἦταν κίονες, ἐνῶ τὰ μεσαῖα θὰ ἦταν μᾶλλον πεσσοί, ἂν κρίνωμε ἀπὸ ἀνάλογα παραδείγματα, ὅπου κίονες καὶ πεσσοὶ ἐναλλάσσονται⁵.

Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ εἶναι κτιστὸ καὶ κοσμεῖται μὲ κακότεχνες νεώτερες τοιχογραφίες. Τέσσερις λίθινοι λοξότμητοι κοσμηῆτες εἶναι πακτωμένοι σὲ ὕψος περ. 1,15 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Τμῆμα μαρμαρίνου κίονος χρησιμοποιήθηκε σὰν στηρίγμα τῆς ἀγίας τραπέζης, ἐνῶ τρία ἄλλα τμήματα κίωνων εἶναι στημένα μπροστὰ στὸ τέμπλο⁶. Κακότεχνο νεώτερο βάθρο ἀπὸ τρεῖς βαθμίδες ἀκουμπᾶ στὸν νότιο τοῖχο, στὴν θέση τῆς τειχισμένης θύρας· πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν βάση ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως ὑπάρχει νεώτερη τοιχογραφία τῆς Ἔκρας Ταπεινώσεως. Στὸν νάρθηκα, δεξιὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο πρὸς τὸν κυρίως ναό, διακρίνεται ἀμυδρὰ τοιχογραφία τῆς Δεήσεως καὶ ἀπὸ κάτω γραπτὴ ποδέα. Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ εἶχε σφυροκοπηθεῖ γιὰ νὰ καλυφθεῖ μὲ ἄλλο στρῶμα, πού ἔχει πέσει.

Τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο μὲ λίθινες πλάκες. Ἡ στέγη καλύπτεται μὲ κεραμίδια στὸ κέντρο, μὲ σχιστόπλακες στὰ ἄκρα. Μὲ σχιστόπλακες καλύπτονται καὶ οἱ ἀψίδες.

II.

Διάφορα γλυπτὰ εἶναι ἐντειχισμένα σὲ δευτέρη χρήση στὴν βόρεια καὶ τὴν κεντρικὴ ἀψίδα καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα· ἄλλα βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1971. Τὰ κυριότερα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Πλάκα ὕψους 15 ἐκ., μήκους 63 ἐκ. καὶ πλάτους 40/28 ἐκ., ἀποκεκρομένη ἐπάνω καὶ στὰ πλάγια, πού εἶναι ἐντειχισμένη στὴν βόρεια πλευρὰ τῆς ἀψίδας τῆς προθέσεως (Πίν. 108α). Κοσμεῖται στὴν στενὴ λοξότμητη πλευρὰ μὲ βλαστό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκφύονται ἐναλλάξ πεντάφυλλο ἀνθέμιο, λωτός, δύο ἡμιανθέμια, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα ἐνώνονται καὶ σχηματίζουν ἀνάστροφο τρίφυλλο ἀνθέμιο, καὶ λωτός. Μὲ τὸν βλαστὸ αὐτὸ συμπλέκεται ἄλλος ἐλισσόμενος βλαστὸς, πού περνᾷ πάνω ἀπὸ τὰ ἀνθέμια καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς λωτούς.

5. Πρβλ. λ.χ. τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους καὶ τὴν Ἁγία Αἰκατερίνη Θεσσαλονίκης (C. h. Diehl - M. LeTourneau - H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris, 1918, σ. 181-183, 189-193, πίν. LVIII, LXII), τὴν Ἁγία Σοφία Αἴνου (S. Eyice, *Trakya'da Bizans devrine ait eserler*, *Bulleten XXXIII*, 1969, 352, εἰκ. 83, 84), τὸ Kilise Camii στὴν Κωνσταντινούπολη (H. Hallensleben, *Zu Annexbauten der Kilise camii in Istanbul*, *Ist. Mitt.* 15, 1965, 208 - 214) καὶ τὸν ναὸ πού ἔχει ἀνασκαφῆ στὸ Diliskelesi τῆς Βιθυνίας (A. M. Mansel, *Zur Lage des Hannibalgrabes*, *AA* 1972, 272 - 274, εἰκ. 15).

6. Τὰ τέσσερα αὐτὰ τμήματα κίωνων ἔχουν ἀντιστοίχως ὕψος 0,67, 0,55, 1,22 καὶ 0,96 μ. καὶ διάμετρο 0,46, 0,275, 0,30 καὶ 0,30 μ.

Οί βλαστοί είναι διμερείς. Βαθειές χαραγές αὐλακώνουν τὰ ἀνθέμια καὶ τοὺς λωτούς.

2) Πλάκα ὕψους 12 ἐκ., μήκους 1 μ. καὶ πλάτους 24 ἐκ., ἐντειχισμένη στὴν βόρεια πλευρὰ τῆς κεντρικῆς ἀψίδας (Πίν. 108δ). Ἐκείνη διακόσμηση τῆς προσθίας ὄψεως σώζεται μόνο, στὸ κάτω μέρος, τμῆμα συμπλεκομένης διμεροῦς ταινίας.

3) Πλάκα ὕψους 15,5 ἐκ., μήκους 73 ἐκ. καὶ πλάτους περ. 20 ἐκ., ἐντειχισμένη στὴν βόρεια πλευρὰ τῆς κεντρικῆς ἀψίδας (Πίν. 108β). Κοσμεῖται μὲ ζεύγη ἀντιθετικῶν πενταφύλλων ἡμιανθεμίων, ποὺ συμπλέκονται μὲ διμερεῖς βλαστοὺς σὲ σχῆμα ω.

4) Πλάκα ὕψους 15,5 καὶ μήκους 92 ἐκ., πακτωμένη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κεντρικῆς ἀψίδας (Πίν. 108γ). Κοσμεῖται στὴν στενὴ ὄρατὴ πλευρὰ μὲ συμπλεκομένους διμερεῖς βλαστοὺς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκφύονται πλαγιαστὰ ἡμιανθέμια μὲ κοῖλα φύλλα.

5) Πλάκα ὕψους 15 ἐκ., μήκους 72 ἐκ. καὶ πλάτους περ. 27 ἐκ., ἐντειχισμένη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κεντρικῆς ἀψίδας. Ἡ στενὴ πλευρὰ, κατὰ μέγα μέρος ἀποκεκρουμένη, κοσμεῖται μὲ συμπλεκομένους διμερεῖς βλαστοὺς.

6) Σὰν ὑπέρθυρο τοῦ σημερινοῦ παραθύρου τῆς κεντρικῆς ἀψίδας χρησιμοποιήθηκε μαρμάρινη πλάκα, λοξότμητη καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, ὕψους 15 ἐκ. καὶ πλάτους 22 ἐκ. στὸ κάτω τμῆμα τῆς. Στὴν πλευρὰ ποὺ φαίνεται ἐσωτερικὰ κοσμεῖται μὲ ἐλισσόμενο διμερῆ βλαστό, ἀπὸ ὅπου ἐκφύονται ἀνακαμπτόμενα ἡμιανθέμια μὲ κοῖλα φύλλα (Πίν. 109β). Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο σταυρὸ μὲ διαπλατυνόμενες κεραεῖς, μᾶλλον μεταγενέστερο.

7) Τμῆμα λοξότμητου ἐπιστυλίου τέμπλου, ἀποκεκρουμένου κάτω καὶ δεξιὰ καὶ ἀπολαξευμένου ἀριστερά, ὕψους 12 ἐκ., μήκους 51/45 ἐκ. καὶ πλάτους 35/25 ἐκ. (Πίν. 109α). Βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς. Ἀριστερὰ δίδυμοι κιονίσκοι στηρίζουν τριμερῆ τόξα, κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰκονίζονται ἐπτάφυλλο ἀνθέμιο καὶ ἀνισοσκελῆς σταυρὸς μὲ σταγονοειδεῖς προεξοχῆς στὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν καὶ αἰχμὴ γιὰ τὴν στήριξή του σὲ ξύλινο κοντό. Δεξιὰ ἐξέχει κομβίον μὲ ἐξάκτινο ἀστέρα. Πέταλα γεμίζουν τὰ κενὰ μεταξὺ τῶν ἀκτίνων. Ἀνάμεσα στὰ τόξα μεσολαβοῦν σχηματοποιημένοι λωτοί.

8) Τμῆμα ἡμέργου ἐπιστυλίου μὲ τετράγωνη καὶ κυκλικὴ ἐσοχή, ποὺ κοσμοῦνται μὲ ἔξεργο φυλλοφόρο σταυρὸ καὶ ρόδακα (Πίν. 109γ). Ὑψος 13 ἐκ., μήκος 97 ἐκ., πλάτος 20/27 ἐκ.

9) Σύνθετο κορινθιακὸ κιονόκρανο ἐφαρμμένο καὶ ἀσβεστωμένο, μὲ δυσδιάκριτο διάκοσμο, ἀπόκειται στὸν κυρίως ναό. Ἔχει ὕψος 45 ἐκ., διάμετρο 34 ἐκ. καὶ πλάτος μεταξὺ τῶν ἐλίκων 53 ἐκ.

10) Βάση κίονος με κοιλόκυρτο κυμάτιο και αύλακα μολυβδοχοήσεως, ύψους 11,5 έκ. και πλάτους 36,5 έκ. (Πίν. 110γ). Στην άνω επιφάνεια φέρει χαραγμένο τὸ τεκτονικὸ σημεῖο Ν. Δύο γωνίες τῆς πλίνθου εἶναι ἀποκεκρουμένες. Βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ δυτικὰ τοῦ νάρθηκα.

11) Ὁρθογώνιος πεσσίσκος, ὕψους 26 έκ., μήκους 13 έκ. και πλάτους 14 έκ. (Πίν. 110β). Κοσμεῖται στὴν μία πλευρὰ με ἀνάγλυφο σταυρὸ, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες εἶναι πλατύτερες στὰ ἄκρα. Βρέθηκε στὸ ἱερό, πίσω ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα.

12) Τμῆμα περιθυρώματος με τρεῖς κλιμακῆδὸν λαξευμένες ταινίες, διαστ. $68 \times 20 \times 21$ έκ. (Πίν. 110α). Βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ περιστάου, στὸ ὕψος τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ νάρθηκα.

13) Στὸ ἴδιο σημεῖο βρέθηκε ἄλλο τμῆμα τοῦ ἴδιου περιθυρώματος, διαστάσεων $30 \times 20 \times 21$ έκ.

14) Ὁ κοσμήτης ποῦ εἶναι πακτωμένος στὸ τέμπλο, δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη, διαστάσεων $0,16 \times 1,30$ μ., κοσμεῖται με σταυρὸ μέσα σὲ κύκλο και με ἐπίπεδα ἐκφυλισμένα ἀνθέμια.

15) Τμῆμα ἐπιθήματος, διαμέτρου 31,5 έκ. στὴν βάση, ὕψους 20 έκ. και σωζομένου μήκους 45 έκ., κοσμεῖται με ἀνάγλυφο σταυρὸ μέσα σὲ κύκλο.

III.

Ὁ κυρίως ναὸς σχηματίζει, χωρὶς τὶς ἀψίδες, ἓνα κανονικὸ τετράγωνο πλευρᾶς περ. 7,80 μ. ἐσωτερικά. Τὸ γεγονὸς αὐτό, καθὼς και ἡ ὑπαρξὴ τοίχων, ποῦ χωρίζουν τὸ κυρίως ἱερό ἀπὸ τὴν πρόθεση και τὸ διακονικὸ, ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι ὁ ναὸς ἀνῆκε στὴν κατηγορία τῶν δικιονίων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, ὅπου ὁ τρούλλος στηρίζεται ἀφ' ἑνὸς στὰ δυτικὰ ἄκρα τῶν τοίχων ποῦ χωρίζουν τὸ ἱερό ἀπὸ τὰ παραβήματα, και ἀφ' ἑτέρου σὲ δύο ἐλεύθερα στηρίγματα (Εἰκ. 2). Γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ αὐτὴ ἡ ὑπόθεση, ἀνοίχθηκε τὸ 1980 τομὴ στὸ σημεῖο, ὅπου θὰ ἦταν θεμελιωμένο τὸ νοτιοδυτικὸ στήριγμα τοῦ τρούλλου. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, σὲ ἀπόσταση 1,60 μ. ἀπὸ τὸν νότιο και 1,52 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο, βρέθηκε μιὰ μεγάλη πλάκα διαστάσεων 73×81 έκ., πάνω στὴν ὁποία θὰ ἔβαινε τὸ στήριγμα (Πίν. 106β). Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν τὰ στηρίγματα ἦταν πεσσοὶ ἢ κίονες. Ἡ ὑπαρξὴ πάντως στὴν περιοχὴ τμημάτων ἀρραβδώτων κίωνων, πάχους μέχρι 46 έκ., ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν στήριξη τρούλλου, ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι ἴσως τὰ στηρίγματα ἦταν κίονες. Ἀπίθανο θεωρῶ νὰ ἦταν ὁ ναὸς μας τρίκλιτος σταυρεπίστεγος, τῆς κατηγορίας Γ2 τοῦ Ὁρλάνδου⁷. Στὸς ναοὺς αὐτοὺς τὸ κεντρικὸ και τὸ ἐγκάρσιος κλίτος δὲν ἔχουν

7. Ἄ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, *ABME A'* (1935), 49 - 50.

τὸ ἴδιο πλάτος⁸, καὶ τὸ δυτικὰ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τμήμα ἔχει συνήθως μεγαλύτερο μήκος ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα⁹.

Εἶδαμε ἤδη ὅτι τὰ ἀνατολικά στηρίγματα τοῦ τρούλλου καὶ οἱ πλάγιοι τοῖχοι συνεδέοντο μὲ πλίνθινα τόξα¹⁰. Ἀνάλογη διαμόρφωση θὰ ὑπῆρχε στὰ δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα· πράγματι, στὸν νότιο τοῖχο διακρίνεται ἐσωτερικὰ κάθετος ἀρμός, σὲ ἀπόσταση 1,60 μ. ἀπὸ τὴν νοτιοδυτικὴ γωνία, στὸ ὕψος ὅπου θὰ ὑπῆρχε ἡ γένεση τόξου πρὸς τὸ νοτιοδυτικὸ στηρίγμα τοῦ τρούλλου¹¹. Τὰ τέσσερα γωνιαῖα διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο προφανῶς μὲ θόλους ψηλότερους ἀπὸ τὰ τόξα αὐτά – φουρνικά, τρουλλίσκους, καμάρες ἢ σταυροθόλια. Πιθανώτερο θεωρῶ ἡ κάλυψη τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων νὰ γινόταν μὲ φουρνικά, ὅπως στὰ ἀνατολικά γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀγγελοκάστρου καὶ στὰ δυτικὰ τῆς Ἁγίας Τριάδος Βερατίου¹². Γωνιαῖοι τρουλλίσκοι καὶ σταυροθόλια δὲν εἶναι ἄγνωστοι στὴν Δυτικὴ Ἑλλάδα κατὰ κωνσταντινουπολιτικὴ ἐπίδραση, ἀπαντοῦν ὅμως σπάνια καὶ ὁπωσδήποτε δὲν μαρτυροῦνται σὲ δικιονίους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς¹³. Τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται συνήθως στὴν Ἠπειρο μὲ βαγενοκαμάρες, στὴν περίπτωσι ὅμως αὐτῆ ἡ καμάρα εἶναι κατὰ κανόνα ἐνιαῖα, καὶ δὲν ὑπάρχουν χαμηλότερα τόξα ἀνάμεσα στὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου καὶ τὶς μακρὲς πλευρὲς¹⁴. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ Κόκκινη Ἐκκλησιὰ στὸ Βουλγαρέλλι, ὅπου οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι μεταξὺ

8. Πλατύτερο κατὰ κανόνα εἶναι τὸ κεντρικὸ κλίτος. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν Ὠρωπὸ καὶ τοῦ Ἁγίου Στυλιανοῦ στὸν Καρέα, ὅπου πλατύτερη εἶναι ἡ ἐγκάρσια κεραία.

9. Στὸν Καρέα μόνον ἡ σχέση αὐτῆ εἶναι ἀντίστροφη.

10. Βλ. ἄνωτ. σ. 360.

11. Ἡ τοιχοποιία στὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς εἶναι νεώτερη.

12. Ἁ. Ὀρλάνδου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, *ABME Θ'* (1961), 72, εἰκ. 9. Α. Μεκσι, *Les trois églises byzantines de Berat, Monumentet 4* (1972), 98, εἰκ. 9.

13. Μὲ τρουλλίσκους καλύπτονται οἱ γωνίες τοῦ περιστώου στὴν Παρηγορήτισσα, μὲ σταυροθόλια τὸ περίστωο τῆς Ἁγίας Θεοδώρας στὴν Ἄρτα. Στὴν Παντάνασσα Φιλιπιάδος τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο μὲ τρουλλίσκους, ἐνῶ ὀρισμένα τμήματα τοῦ περιστώου μὲ σταυροθόλια.

14. Ὅπως στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ροδιάς καὶ τὴν Παναγία τοῦ Μπρωῶνη κοντὰ στὴν Ἄρτα, στὴν Παναγία τῆς Κοσίνας κοντὰ στὴν Πρεμετὴ καὶ στὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τῆς Κόκκινης Ἐκκλησιᾶς στὸ Βουλγαρέλλι. Βλ. Ἁ. Ὀρλάνδου, Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιάς, *ABME Β'* (1936), 135, εἰκ. 2. Π. Λ. Βοκοτόπουλου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Παναγίας τοῦ Μπρωῶνη, *ΑΔ 28* (1973), Α', 166. Ρ. Thomo, Deux monuments de notre architecture médiévale des XI - XIVe siècles, *Studime Historike XXVI. 4* (1972), 63, εἰκ. 1. H. Hallensleben, Die architekturgeschichtliche Stellung der Kirche Sv. Bogorodica Peribleptos (Sv. Kliment) in Ohrid, *Arheološki Muzej na Makedonija, Zbornik VI - VII* (1967 - 1974 = *Mélanges Dimče Koco*), 305, σελ. 8.

ίερού και παραβημάτων συνδέονται με τούς πλάγιους τοίχους του ναού με τόξα, χαμηλότερα από τις καμάρες που καλύπτουν τὰ παραβήματα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὰ τέσσερα γωνιαῖα διαμερίσματα τῆς Περιβλέπτου στὴν Ἄχριδα, πού παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες μετὴν Κόκκινη Ἐκκλησιά¹⁵. Καὶ στὶς δύο ὅμως αὐτὲς περιπτώσεις οἱ ἐπιφάνειες πού καλύπτονται μετὶς καμάρες εἶναι μακρόστενες, ἐνῶ στὸν Παντοκράτορα εἶναι τετράγωνες.

Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θὰ ἐκαλύπτοντο, ὅπως συνήθως, μετὶς καμάρες¹⁶. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν τροῦλλο, θὰ ἦταν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὀκτάπλευρος. Κυλινδρικοὶ τροῦλλοὶ ἐπικρατοῦν στὴν Δυτικὴ Ἑλλάδα μέχρι τὸν 10ο αἰ., πρὶν ἐπικρατήσῃ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομῆς, μετὶς ὁποῖο οἰκοδομήθηκε ὁ Παντοκράτωρ¹⁷. Ἡ περιορισμένη διάμετρος τοῦ τροῦλλου τοῦ ἀκαρνανικοῦ ναοῦ (περίπου 3,20 μ.) δὲν δικαιολογεῖ διαμόρφωση μετὶς δώδεκα πλευρῆς, πού συναντᾶται σὲ τροῦλλους μεγαλυτέρων διαστάσεων, ὅπως ὁ τροῦλλος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Δερβενοσόλεσι, διαμέτρου περίπου 4,50 μ., ἢ ὁ κεντρικὸς τροῦλλος τῆς Παρηγορήτισσας, διαμέτρου 5,80 μ.¹⁸

Λίγα εἶναι τὰ στοιχεῖα πού σώζονται ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ νάρθηκα. Δυὸ πράγματα εἶναι βέβαια: Ἦταν χαμηλότερος ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ, ἀφοῦ στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ κυρίως ναοῦ ἡ τοιχοποιία γωνιάζει, καὶ καλυπτόταν τουλάχιστον στὰ ἄκρα μετὶς ἐγκάρσια καμάρα, πού στεγαζόταν μετὶς δικλινῆ στέγη¹⁹. Δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ καλυπτόταν στὸ μεσαῖο τμήμα του μετὶς φουρνικό, ὅπως στὴν Βλαχέρνα τῆς Ἄρτας, τὴν Κόκκινη Ἐκκλησιά στὸ Βουλγαρέλλι ἢ τὴν Ἁγία Τριάδα Βερατίου²⁰.

Τὸ περίστωο πού περιέβαλλε τὸν πυρῆνα – κυρίως ναὸ καὶ νάρθηκα – ἀπὸ τρεῖς πλευρῆς, οἰκοδομήθηκε συγχρόνως μετὶς αὐτόν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν δυτικῶν τοίχων τῶν παρεκκλησιῶν καὶ τῶν παραστάδων τῆς βόρειας στοᾶς, πού δένουν μετὴν τοιχοποιία τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκα. Ἡ ἔλλειψη δοκοθηκῶν δείχνει ὅτι τὸ περίστωο δὲν στεγαζόταν

15. H. Hallensleben, ἔ.ἀ. σ. 297, 305, σχέδ. I, II.

16. Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ ναοί, ὅπου τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καλύπτονται μετὶς σταυροθόλια (Μυρέλαιον καὶ παρεκκλήσιο Μονῆς Παμμακαρίστου στὴν Κωνσταντινούπολη).

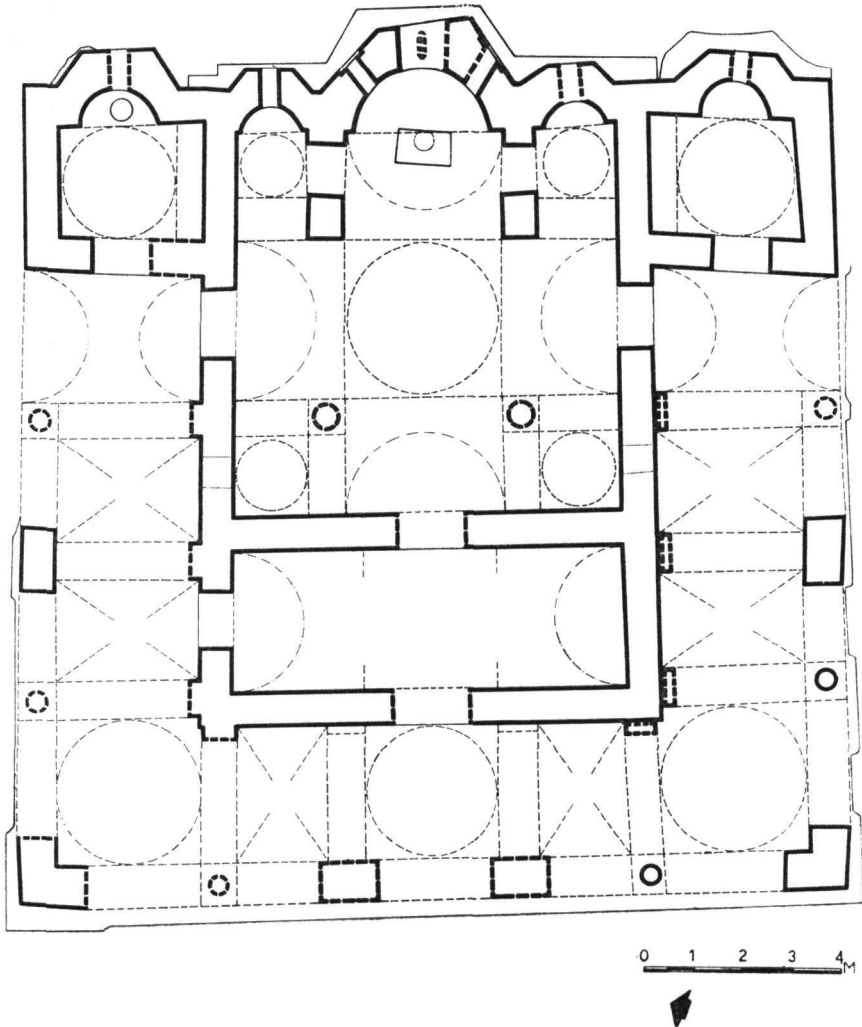
17. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη, 1975 (ἐφεξῆς Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονικὴ), σ. 156.

18. Ἄ. Ὀρλάνδου, Ἡ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος μονὴ τῆς Παναγίας - Ζωοδόχου Πηγῆς, ΑΒΜΕ Α' (1935), 163, εἰκ. 2. Τοῦ Ἰδίου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, ἐν Ἀθήναις, 1963, σ. 62.

19. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ ὀδοντωτοῦ γείσου, πού σώζεται στὴν νότια πλευρὰ (Πίν. 103α).

20. Ἄ. Ὀρλάνδου, Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ΑΒΜΕ Β' (1936), 12, εἰκ. 1. Τοῦ Ἰδίου, Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἡ Κόκκινη Ἐκκλησιά (Παναγία Βελλᾶς), Ἠπ. Χρ. 2 (1927), 156, εἰκ. 1. Α. Μεκσι, ἔ.ἀ. σ. 98, εἰκ. 9, πίν. IV.

μέ ξύλινη στέγη αλλά με θόλους. Στα εξωτερικά στηρίγματα της στοᾶς θ' ἀντιστοιχοῦσαν, ἐκεῖ ὅπου δὲν σώζονται λείψανα παραστάδων, πεσσοὶ κτισμένοι ἐν ἐπαφῇ πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκα.

Εἰκ. 2. Μοναστηράκι Βονίτσης. Ναὸς Παντοκράτορος. Ἀναπαράσταση τῆς κατόψεως.

Τομὲς ποὺ ἀνοίχθηκαν τὸ 1980 ἀπεκάλυψαν τὰ θεμέλια τριῶν τέτοιων πεσσῶν, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ πεσσὸ καὶ τὸν κίονα τῆς νότιας στοᾶς (Πίν. 106γ) καὶ ἀπὸ τὸν κίονα τῆς δυτικῆς. Ὡς πρὸς τὴν μορφή τῶν θόλων ποὺ ἐκάλυπταν τὰ παρεκκλήσια καὶ τὶς στοᾶς, μόνο ὑποθέσεις μποροῦν νὰ

γίνουν. Ίσως τὰ παρεκκλήσια νὰ ἔστεφαν τρουλλίσκοι, ὅπως στὴν Παντάνασσα καὶ τὸ Τουρκοπάλουκο²¹, καὶ στὶς στοᾶς νὰ ὑπῆρχαν σταυροθόλια στὰ μακρόστενα διαμερίσματα, φουρνικά ἢ τρουλλίσκοι στοὺς τετράγωνους γωνιαίους χώρους, ἐγκάρσιες καμάρες στὶς διόδους πρὸς τὶς πλάγιες θύρες τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ φουρνικὸ στὸ μεσαῖο διαμέρισμα τῆς δυτικῆς στοᾶς²² (Εἰκ. 2).

Μαζὶ μὲ τὸ περίστωο, ὁ ναὸς τοῦ Παντοκράτορος εἶχε ἄρκετὰ μεγάλες διαστάσεις: Μῆκος 18,30 μ. καὶ πλάτος 16,80 μ. περίπου.

IV.

Οἱ δικιόνιοι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί, στοὺς ὁποίους ἀνῆκε πιθανώτατα ὁ Παντοκράτωρ στὸ Μοναστηράκι, εἶναι χαρακτηριστικοὶ τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς, ἀπαντοῦν ὅμως ἄρκετὰ συχνὰ καὶ στὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου, ὅπου ἀποτελοῦν τὴν ἐπικρατέστερη παραλλαγὴ τοῦ τύπου, καθὼς καὶ σὲ μνημεῖα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ του²³. Στὴν κατηγορίᾳ αὐτὴ ἀνήκουν ἐπίσης ὁ Ἅγιος Γεώργιος Ἀγγελοκάστρου²⁴, ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς²⁵ καὶ ἡ Παναγία τοῦ Μπρυώνη κοντὰ στὴν Ἄρτα²⁶,

21. Γιὰ τὴν Παντάνασσα βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιπιάδος, ΑΑΑ, V. 1 (1972), 92 - 93, σχέδ. 2. Στὸ Τουρκοπάλουκο, τοῦ ὁποίου ἐτοιμάζω τὴν δημοσίευση, ὁ τροβλλος τοῦ νοτίου παρεκκλησίου στηρίζεται στὴν πρὸς τὸν ναὸ πλευρὰ του σὲ πλατὺ τόξο· ἀνάλογη λύση θὰ ἐφαρμόσθηκε στὰ παρεκκλήσια τοῦ ναοῦ ποῦ ἐξετάζομε, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι τετράγωνα (βλ. Εἰκ. 2). Φωτογραφία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τοῦ Τουρκοπάλουκου δημοσίευσε ἡ Ἄ. Χατζηνικολάου, ΑΔ (1966), Β' 2, πίν. 298β.

22. Μὲ σταυροθόλια καλύπτεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν στοᾶν στὴν Παντάνασσα Φιλιπιάδος, τὴν Ἁγία Θεοδώρα καὶ τὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας, καθὼς καὶ στὴν Ὁμορφοκκλησιὰ κοντὰ στὴν Καστοριά. Τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ περιστώου καλύπτονται μὲ φουρνικά στὴν Ἁγία Θεοδώρα, μὲ τρουλλίσκους στὴν Παρηγορήτισσα, καθὼς καὶ στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους καὶ τὴν Ἁγία Αἰκατερίνη τῆς Θεσσαλονίκης. Βαγενοκαμάρες ἀπαντοῦν στὶς διόδους πρὸς τὶς πλάγιες θύρες τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στὴν Ἄρτα καὶ τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς. Φουρνικὸ καλύπτει τὸ μεσαῖο διάχωρο τῆς δυτικῆς στοᾶς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης.

23. Γιὰ τοὺς δικιόνιους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς βλ. κυρίως Ἄ. Ὀρλάνδου, Ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζῶτη, ΑΒΜΕ Ε' (1939 - 40), 6, 9. Μ. Σωτηρίου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, ΔΧΑΕ περ. Δ', Β' (1960 - 61), 123 - 124.

24. Ἄ. Ὀρλάνδου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, ΑΒΜΕ Θ' (1961), 68 - 73. Ἀπίθανο εἶναι νὰ μὴν ὑπῆρχαν δύο διόδοι μεταξὺ Ἱεροῦ Βήματος καὶ παραβημάτων, ὅπως φαίνεται στὴν ἀναπαράσταση τοῦ Ὀρλάνδου, ἔ.ά. εἰκ. 9.

25. Ἄ. Ὀρλάνδου, Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς, ΑΒΜΕ Β' (1936), 131 - 147.

26. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Παναγίας τοῦ Μπρυώνη, ΑΔ 28 (1973), Α', 159 - 168. Ἀναπαράσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ βλ. στὸ ΑΔ 29 (1973 - 74), Β' 2, 614 - 615, σχέδ. 1.

ή Κόκκινη Ἐκκλησιά στὸ Βουλγαρέλλι²⁷, ἡ Βλαχέρνα καὶ ἡ Ἁγία Τριάς Βερατίου²⁸, ἡ Ὁμορφοκκλησιά στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Καστοριάς²⁹, ἡ Περίβλεπτος καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὴν Ἀχρίδα³⁰. Ἐλάχιστοι εἶναι στὸν χῶρο αὐτὸ οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄλλες κατηγορίες: Τὰ πρῶιμα παραδείγματα τοῦ τύπου (Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας, Ἐπισκοπὴ Δροπόλεως καὶ Παναξιώτισσα Γαβρολίμνης) ἀνήκουν στὴν παραλλαγὴ τῶν μεταβατικῶν³¹. Ἡ Παντάνασσα Φιλιπιάδος εἶναι πεντάτρουλλος σύνθετος τετρακίονιος³², ὁ Ἅγιος Στέφανος Ριβίου μονόκλιτος³³, ἐνῶ στὴν Παναγία τῆς Κοσίνας κοντὰ στὴν Πρεμετὴ τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι ἀπομονωμένα καὶ ἐπικοινωνοῦν μόνο μὲ τὸν νάρθηκα³⁴.

Ὅπως ἤδη εἶδαμε, τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται στοὺς δικιόνιους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς ποὺ ἀναφέραμε μὲ καμάρες (Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιάς, Παναγία τοῦ Μπρωῶνη, Κόκκινη Ἐκκλησιά Βουλγαρελλίου, παραβήματα Ἁγίας Τριάδος Βερατίου καὶ Ὁμορφοκκλησιάς Καστοριάς, Περίβλεπτος καὶ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ἀχρίδος) ἢ, σπανιώτερα, μὲ φουρνικὰ (παραβήματα Ἁγίου Γεωργίου Ἀγγελοκάστρου, δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα Ἁγίας Τριάδος Βερατίου). Τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τῆς Ὁμορφοκκλησιάς καλύπτονται μὲ καθέτως τεμνόμενες καμάρες³⁵. Τὰ δυτικὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου εἶναι ἄλλοτε κίονες, ὅπως στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ροδιάς καὶ τὴν Ἁγία Τριάδα Βερατίου, καὶ ἄλλοτε πεσσοί, ὅπως στὸ Ἀγγελόκαστρο καὶ τὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδος. Στοὺς

27. Ἄ. Ὀρλάνδου, Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἔ.ἀ. (σημ. 20), σ. 153 - 169. Η. Hallensleben, ἔ.ἀ. (σημ. 14), σ. 304 - 314.

28. Α. Μεκσι, Les trois églises byzantines de Berat, Monumentet 4 (1972), 59 - 73, 82 - 83. Ἡ Βλαχέρνα, ποὺ δὲν διατηρεῖ τὴν ἀρχικὴ τῆς μορφή, ἦταν ἀρχικὰ κατὰ τὸν Μέξη δικιόνιος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ναός.

29. E. Stikas, Une église des Paléologues aux environs de Castoria, BZ 51 (1958), 100 - 112.

30. D. J. Bošković - K. Tomovski, L'architecture médiévale d'Ohrid, Musée National d'Ohrid. Recueil des Travaux, Ohrid, 1961, σ. 87. Η. Hallensleben, ἔ.ἀ. σ. 297 - 316.

31. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική, σ. 69 - 86, 183, 188 - 189, 192 - 193.

32. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἀνασκαφὴ Παντανάσσης Φιλιπιάδος 1972, AAA VI. 3 (1973), 405 - 406, σχέδ. 1.

33. Χ. Μπούρα, Ἅγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας, ΕΕΠΣΠΘ Γ' (1968), 41 - 56.

34. Ρ. Thomo, ἔ.ἀ. (σημ. 14), 60 - 61, εἰκ. 1 - 2. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι σὲ μερικοὺς ἠπειρωτικοὺς ναοὺς, ὅπως ὁ Προφήτης Ἡλίας στὴν Πλατανιὰ Ἰωαννίνων καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος στὸ Ζερβοχώρι τῆς Θεσπρωτίας, σώζεται μικρὸ μόνο τμήμα τῆς ἀρχικῆς φάσεως, ποὺ ἀνάγεται πιθανότατα στὴν περίοδο τοῦ Δεσποτάτου, καὶ ὁ τύπος στὸν ὁποῖο ἀνήκαν εἶναι ἀδηλός.

35. E. Stikas, ἔ.ἀ. (σημ. 29), σ. 101, σχέδ. Α.

δικιονίους που έχουν και νάρθηκα, ή επικοινωνία με τον κυρίως ναό γίνεται με μιὰ μόνο θύρα, όπως και στο μνημείο που εξετάζουμε.

Παρακλήσια οικοδομούνται εν έπαφῇ με τους ναούς από την παλαιοχριστιανική ἡδη εποχή³⁶, συμμετρικά ὅμως παρακλήσια ἀριστερὰ και δεξιὰ από τὸ Ἱερό Βῆμα, σύγχρονα συνήθως με τὸν ναό, πρωτοεμφανίζονται τὸν 10ο αἰ. στήν Κωνσταντινούπολη³⁷ και, συνδυασμένα με πλάγιες στοές ἢ περίστωο, γνωρίζουν ἀρκετὴ διάδοση τὸν 11ο αἰ. στήν Ρωσία³⁸ και τὸν 13ο και 14ο αἰ. στήν Θεσσαλονίκη³⁹ και στοὺς Δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου⁴⁰. Ἐξω

36. G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris, 1969, σ. 9 - 31, 67 - 93.

37. Στὴν Παναγία τοῦ Αἰβός, που χρονολογεῖται στοὺς 907 (A. H. S. Megaw, *The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips*, DOP 18, 1964, 279, σχ.δ. Α). Για τὰ παρακλήσια γενικότερα βλ. κυρίως G. Babić, ἔ.ἀ. σ. 9 - 78. S. I. Ćurčić, *Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches*, Journal of the Society of Architectural Historians XXXVI (1977), 94 - 110. Τοῦ ἴδιου, *Gračanica*, University Park-London, 1979, σ. 75 - 80, 99 - 100.

38. Περίστωο περιβάλλον τὸν ναό στήν Desjatinnaja και τὴν Ἁγία Σοφία τοῦ Κιέβου και τὴν Ἁγία Σοφία τοῦ Novgorod, ἀπολήγουν ὅμως σὲ παρακλήσια μόνο στὸν ναό τοῦ Novgorod. Συμμετρικὲς στοές με παρακλήσια πλαισιῶναν τὸ καθολικὸ τῆς Λαύρας τῶν Σηπλαιῶν στοὺς Κιέβους. Βλ. σχετικὰ N. N. Wogonin, ἐν *Geschichte der Russischen Kunst*, I, Dresden, 1957, σ. 72, 77, 86, εἰκ. 58, 65, 69. M. K. Karger, ἔ.ἀ. II, Dresden, 1958, σ. 14, εἰκ. 1. V. Lazarev, *Regard sur l'art de la Russie pré-mongole*, Cahiers de Civilisation Médiévale XIII (1970), 196, 199, 201, εἰκ. 1, 5, 8. C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York, 1976, σ. 324, 325, 329, εἰκ. 356, 358, 361. Ναοὶ με περίστωο γύρω ἀπὸ ἓναν τρουλλαῖο πυρῆνα ἦταν βέβαια γνωστοὶ ἀπὸ τὸν 6ο αἰ., ἐκεῖ ὅμως ὁ κεντρικὸς χῶρος δὲν εἶναι αὐτοτελής. Ἀπὸ τὸν 11ο αἰ., παράλληλα με τοὺς τρουλλαῖους ναοὺς με περίστωο, για τοὺς ὁποίους βλ. Βοκοτόπουλου, Ἁρχιτεκτονική, σ. 126 - 131, ἀπαντοῦν περίστωο ἢ δύο συμμετρικὲς στοές που πλαισιῶνουν σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς ἢ, σπανιότερα, σταυρεπίστεγους ἢ μονόχωρες αἰθουσες. Σχετικὰ με τίς στοές και τὰ περίστωο στήν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική βλ. Ἁ. Ξυγγούλου, *Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη, 1952, σ. 79 - 82. A. Orlandos, *Ein spätbyzantinischer Hallenkirchentypus Nordgriechenlands*, JÖB 21 (1972), σ. 219 - 222. S. I. Ćurčić, *Gračanica*, σ. 80 - 85, 99.

39. Στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους, τὴν Ἁγία Αἰκατερίνη, τὸν Ἁγιο Παντελεήμονα, τοὺς Ταξιάρχες και πιθανῶς τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Βλαττάδων. Βλ. σχετικὰ Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris, 1918, σ. 165 - 200, πίν. LIV - LXVI και Ἁ. Ξυγγούλου, ἔ.ἀ. σ. 18 - 20, 60 - 61, εἰκ. 9, 11, 29. Στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους, τὴν Ἁγία Αἰκατερίνη και τοὺς Ταξιάρχες τὸ περίστωο δὲν εἶναι συμμετρικό. Στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους και τοὺς Ταξιάρχες τὸ διαμέρισμα στοὺς ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς νότιας στοᾶς δὲν ἔχει ἀψίδα και δὲν χρησιμεύει σὰν παρακλήσιο.

40. Κλειστὲς στοές, ὅπου ἀνοίγονται πυλώνες πρὸς τὸν κεντρικὸ χῶρο, πλαισιῶνουν τίς μακρὲς μόνο πλευρὲς τοῦ ναοῦ και ἀπολήγουν σὲ συμμετρικά παρακλήσια στὸν Ἁγιο Βασίλειο τῆς Ἁρτας (Ἁ. Ὀρλάνδου, Ὁ Ἁγιος Βασίλειος τῆς Ἁρτης, ABME

ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτὲς ἐλάχιστοι ναοὶ μὲ συμμετρικὲς στοᾶς καὶ παρεκκλήσια ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὴν Βιθυνία⁴¹ καὶ στὴν Σερβία⁴². Οἱ στοᾶς καὶ τὰ παρεκκλήσια ἀπαντοῦν πολὺ συχνὰ κατὰ τὴν παλαιολόγειο περίοδο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸν Μυστρά, δὲν πλαισιώνουν ὅμως τὸν ναὸ συμμετρικά⁴³. Φαίνεται ὡστόσο, ὅτι καὶ οἱ συμμετρικὲς στοᾶς, ποὺ ἀπολήγουν συχνὰ σὲ παρεκκλήσια κτισμένα ἐκατέρωθεν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἦταν γνωστὲς στὴν Βασιλεύουσα. Ἐνα μόνον περίστωο ἔχει ἀποκαλυφθεῖ μὲ ἀνασκαφὴ στὴν ἴδια τὴν πρωτεύουσα⁴⁴ καὶ ἓνας ναὸς μὲ συμμετρικὲς στοᾶς καὶ παρεκκλήσια στὴν γειτονικὴ Βιθυνία, ποὺ ἀνήκει στὴν σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς⁴⁵, ἡ νεώτερη ὅμως ἔρευνα προσγράφει καὶ τὰ ρωσικὰ μνημεῖα τοῦ 11ου αἰ. ὅπου ἀπαντοῦν στοᾶς, παρεκκλήσια καὶ περίστωα σὲ κωνσταντινουπολι-

Β', 1936, 116 - 117, εἰκ. 2), τὴν Παναγία τῆς Πρεβέντζας στὴν Ἀκαρνανία, ποὺ θὰ δημοσιεύσω ἀφοῦ συντηρηθοῦν οἱ τοιχογραφίες τῆς, καὶ τὴν ἐπιρρεασμένη ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ ναοδομία Ὀμορφοκκλησιά κοντὰ στὴν Καστοριά (E. Stikas, ἔ.ἀ.). Περίστωα, ποὺ δὲν εἶναι συμμετρικά καὶ ἀπολήγουν σὲ παρεκκλήσια, περιβάλλουν τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν Παντανάσσης Φιλιπιάδος καὶ Ἁγίου Δημητρίου Τουρκοκόπουλου γιὰ τὴν Παντάνασσα βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, Ἀνασκαφὴ Παντανάσσης Φιλιπιάδος 1972, ΑΑΑ VI. 3 (1973), 407 - 408, καὶ Ἀνασκαφὴ Παντανάσσης Φιλιπιάδος 1976, ΑΑΑ X. 2 (1977), 149 - 151, σχέδ. 1· γιὰ τὸ Τουρκοκόπουλο, τοῦ ὁποῦ ἐτοιμάζω τὴν δημοσίευση, βλ. πρὸς τὸ παρὸν Ἀ. Χατζηνικολάου, ΑΔ 21 (1966), Β' 2, 295 - 296, πίν. 297 - 298. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μεσοποτάμου ἔχουν βρεθεῖ λείψανα στοᾶς, ποὺ, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, περιέβαλλε τὸ μνημεῖο ἀπὸ τρεῖς πλευρῆς· βλ. Α. Meksi, L'architecture de l'église de Mésopotame, Monumentet 3 (1972), 91 - 92, εἰκ. 29, 32· τοῦ Ἰδίου, Nouvelles données sur l'église de Mésopotame, Monumentet 10 (1975), 158, πίν. I. Στὸ ἰσόγειο τῆς Παρηγορήτισσας στὴν Ἄρτα δύο συμμετρικά παρεκκλήσια ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸν ναὸ καὶ τὸν νάρθηκα, ἐνῶ στὸ ὑπερῶο ἐνιαῖο περίστωο περιβάλλει τὸν κεντρικὸ χῶρο καὶ ἀπολήγει σὲ παρεκκλήσια· βλ. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, ἐν Ἀθήναις, 1963, σ. 47 - 54, εἰκ. 18, 44.

41. Στὸν ναὸ ποὺ ἀνεσκάφη τὸ 1906 στὸ Diliskelesi· βλ. προχείρως Α. Μ. Mansel, Zur Lage des Hannibalgrabes, AA 1972, 272 - 274, εἰκ. 15. Ὁ Wiegand, ποὺ ἀνέσκαψε τὸν ναὸ, τὸν θεωροῦσε κτίσμα τοῦ 9ου μᾶλλον αἰ., πρᾶγμα ἀπίθανο ἂν λάβωμε ὑπ' ὄψιν τὶς πεντάπλευρες ἀψίδες καὶ τὴν μορφή τῆς ἀνοικτῆς δυτικῆς στοᾶς, ποὺ θυμίζει παλαιολόγεια παραδείγματα, ὅπως τῆς Ἁγίας Σοφίας Αἴνου (S. Eyice, Trakya'da Bizans devrine ait eserler, Belleten XXXIII, 1969, 352, εἰκ. 83, 84).

42. Στὴν Bogorodica Ljeviška τῆς Πριζρένης, τὴν Gračanica, καὶ πιθανῶς τὸ Staro Nagoričino. βλ. S. Čurčić, Gračanica, σ. 36 - 39, 79, 80, 84 - 85, εἰκ. 9, 109, 115.

43. Πρβλ. τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν Λιβός, Παμμακαρίστου καὶ Χώρας στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ Ἀφεντικὸ καὶ τὴν Ἁγία Σοφία στὸν Μυστρά. Γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. S. Čurčić, Gračanica, σ. 80 - 82, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὸν Μυστρά βλ. Μ. Χατζηδάκη, Μυστράς, Ἀθήναι, 1956, σ. 57 - 58, 69 - 70.

44. Στὸ Manastir Mescidi. βλ. Ἀρ. Πασαδαίου, Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας, ἐν Ἀθήναις, 1975, σ. 76 - 81, 99.

45. βλ. σημ. 41.

τες μαΐστορες⁴⁶. Είναι εξ άλλου αξιοπαρατήρητο, ότι τὸν 12ο αἰ., πὸ ἐξασθενεῖ ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση στὴν ρωσικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, παύουν καὶ νὰ οἰκοδομοῦνται περίστωα.

Οἱ στοῦδες καὶ τὰ συμμετρικὰ παρεκκλήσια, πὸ ἀπαντοῦν ἀρκετὰ συχνὰ στὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου, εἶναι στοιχεῖα ξένα πρὸς τὴν ντόπια ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση⁴⁷ καὶ θὰ πρέπει ν' ἀποδοθοῦν ἐπίσης σὲ ἐπίδραση τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Παρηγορήτισσα, κτισμένη μεταξὺ τοῦ 1283 καὶ 1296⁴⁸, εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ τοὺς ναοὺς μὲ περίστωο πὸ βρίσκονται στὴν Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Σερβία⁴⁹. εἶναι λοιπὸν ἀπίθανο τὸ περίστωό τῆς νὰ οφείλεται σὲ ἐπίδραση τῆς μακεδονικῆς ἢ σερβικῆς ναοδομίας. Ἔχει ἄλλωστε παρατηρηθεῖ, ὅτι παρουσιάζει ὀρισμένα κωνσταντινουπολιτικὰ χαρακτηριστικὰ⁵⁰, στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ προστεθεῖ ἡ, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα, ἐφαρμογὴ τῆς τεχνικῆς τῆς κρυμμένης πλίνθου (Πίν. 107α). Οἱ ὑπόλοιποι ναοὶ αὐτῆς τῆς κατηγορίας στὸ Δεσποτᾶτο δὲν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένοι⁵¹, καὶ οἱ περισσότεροὶ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ἀρκετὰ. Φαίνεται πάντως ὅτι τὰ περίστωα καὶ τὰ συμμετρικὰ παρεκκλήσια δὲν ἐφαρμόζονται στὸ Δεσποτᾶτο πρὶν ἀπὸ τὴν δευτέρη πενηνταετία τοῦ 13ου αἰ., δὲν ἀποκλείεται δὲ ἡ Παρηγορήτισσα νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα κτήρια αὐτῆς τῆς κατηγορίας στὴν Δυτικὴ Ἑλλάδα.

Τὰ περίστωα εἶναι ἄλλοτε ἀνοικτὰ, ὅπως στὴν Παντάνασσα Φιλιππιάδος καὶ τὸ μνημεῖο πὸ μᾶς ἀπασχολεῖ, καὶ ἄλλοτε κλειστὰ, ὅπως στὴν Παρη-

46. V. Lazarev, ἔ.ἀ. σ. 196 - 202. C. Mango, ἔ.ἀ. σ. 324 - 329.

47. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 140 - 141.

48. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, σ. 158.

49. Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης οἰκοδομήθηκαν τὸ 1310 - 1314. Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὸν ναὸ τῆς Μονῆς τῆς Περιβλέπτου, πὸ ἰδρύθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1315. Οἱ ἄλλοι τρεῖς ναοὶ μὲ περίστωο τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένοι, ἡ ἔρευνα ὁμῶς τοὺς τοποθετεῖ στὸν 14ο αἰ. Ἡ Bogorodica Ljeviška τῆς Πριζρένης ἀνάγεται στὸ 1306 - 7, ἡ Gračanica στὴν δευτέρη δεκαετία τοῦ 14ου αἰ., ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Staro Nagoričino στὸ 1312 - 13.

50. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, σ. 159 - 160.

51. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Τουρκοπάλουκου δὲν χρονολογεῖται στὸ 1242, ὅπως εἶχαν δεχθεῖ ὁ Δ. Εὐαγγελίδης, Σταυρεπίστεγος ἐκκλησία παρὰ τὸν Ἀχέροντα, Πειπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Α', Ἀθῆναι, 1955, σ. 183, καὶ ἡ Ἀννα Χατζηνικολάου, ΑΔ 21 (1966), Β' 2, 295. Ἡ Παντάνασσα Φιλιππιάδος ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ τὸν Β' γύρω στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ., τὸ περίστωο ὁμῶς καὶ τὰ παρεκκλήσια εἶναι πιθανότατα μεταγενέστερα· βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, ἔ.ἀ. (σημ. 21), σ. 87 - 88, καὶ ἔ.ἀ. (σημ. 32), σ. 407. Ἡ Ὁμορφοκκλησιὰ τῆς Καστοριάς οἰκοδομήθηκε ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β', μεταξὺ τοῦ 1295 καὶ τοῦ 1317 (E. Stikas, ἔ.ἀ. σ. 105 - 108) ἢ τοιχοποιία τοῦ περιστώου εἶναι ὁμοία μὲ τοῦ ναοῦ, καὶ δὲν πρέπει ν' ἀπέχουν πολὺ χρονικά. Ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς Ἄρτας, ἡ Παναγία τῆς Πρεβέντζας καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Μεσσοποτάμου δὲν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένοι.

γορήτισσα και τὸ Τουρκοπάλοκο. Στὸ Δεσποτάτο οἱ στοῦς και τὰ παρεκκλήσια δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν νεκρικό χαρακτήρα, ὅπως στὴν Κωνσταντινούπολη στοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Ἄς σημειωθεῖ τέλος ὅτι, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει σὲ ἄλλες περιοχές⁵², οἱ περισσότεροι ναοὶ τοῦ Δεσποτάτου μὲ παρεκκλήσια βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀστικά κέντρα.

Οἱ ἀψίδες τοῦ ναοῦ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι τρίπλευρες, ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς και τῆς Ἡπείρου μετὰ τὸν 11ο αἰ. Σπάνια συναντῶνται ἡμικυκλικές ἀψίδες σὲ δευτερευούσης σημασίας μνημεῖα⁵³, και ἀκόμη σπανιώτερα πεντάπλευρες ἢ ἐπτάπλευρες⁵⁴.

Παράθυρα στίς πλάγιες ὄψεις τριπλεύρων ἀψίδων, ὅπως στὴν κεντρική ἀψίδα τοῦ Παντοκράτορος, ἀποτελοῦν ἐξαίρεση· συναντῶνται ὡστόσο σὲ ἀρκετοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς και τῆς Ἡπείρου: τὸν Ἅγιο Στέφανο Ριβίου, τὴν Παναγία τοῦ Μπρυώνη, τὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας, τὸν Προφήτη Ἡλία Πλατανιάς Ἰωαννίνων, τὴν Ἁγία Κυριακή Γαρδικίου⁵⁵, και πιθανῶς σὲ δύο ἀδημοσίευτα μνημεῖα τῆς Θεσπρωτίας: τὴν Μεγάλη Ἐκκλησία τῆς Παραμυθιάς και τὸν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Ζερβοχωρίου.

Ὁ Παντοκράτωρ εἶναι κτισμένος χαμηλὰ μὲ μακρόστενους λίθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεμβάλλονται ὀριζόντια πλινθία. Ὁ γραφικὸς και ἀμελής αὐτὸς τρόπος δομῆς, ποὺ ἐμφανίζεται ἤδη στὴν προελλαδική σχολή⁵⁶, κυριαρχεῖ κατὰ τὴν μέση και τὴν ὕστερα βυζαντινὴ περίοδο στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Μακεδονίας και τῆς Θεσσαλίας⁵⁷ και ἀπαντᾷ ἐπίσης στὴν ἐλλαδική σχολή⁵⁸ και στὴν ἀρχιτεκτονική τῆς Ἡπείρου⁵⁹.

52. S. I. Čurđić, Gračanica, σ. 76.

53. Ὅπως τὸ ναῦδριο ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Ὀρλάνδος νοτιοδυτικὰ τῆς Παρηγορήτισσας (Ἅ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, σ. 22 - 23, εἰκ. 15) ἢ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου στὸ Νησί τῶν Ἰωαννίνων (Ἅ. Ξυγοπούλου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἰωαννίνων, Ἡπ. Χρ. Α', 1926, 141, εἰκ. 16).

54. Πεντάπλευρη εἶναι ἡ ἀψίδα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Μολυβδοσκεπάστου, ἐπτάπλευρη στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ἡ ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μολυβδοσκεπάστου (D. Nicol, The Churches of Molyvdoskepastos, BSA XLVIII, 1953, 141, 146, εἰκ. 2, 3).

55. Χ. Μπούρα, Ἅγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας, ΕΕΠΣΠΘ Γ' (1968), 43, 55, σχέδ. 1. Ἅ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παναγία τοῦ Μπρυώνη, ΑΒΜΕ Β' (1936), 53, εἰκ. 2. Τοῦ Ἰδίου, Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης, ἐ.ἀ. σ. 92, εἰκ. 3. Π. Α. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 27 (1972), Β' 2, 472, πίν. 411β. Δ. Εὐαγγελίδη, Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Ἄγ. Κυριακῆς τοῦ Γαρδικιοῦ (Παραμυθιάς), Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον εἰς μνήμη Χριστοῦ Σούλη, Ἀθῆναι, 1956, σ. 132, εἰκ. 1, 4.

56. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 142, 143.

57. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα ὡς τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393, Ἀθῆναι, 1979, σ. 154 - 156.

58. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ἑλληνικά 32 (1980), 379.

59. Στὸν ἀρχικὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, τὴν Βλαχέρνα, τὴν Κάτω Παναγία, τὴν πρόσοψη τοῦ Ἁγίου Βασιλείου και κτήριο μέσα στὸ κάστρο τῆς Ἄρτας, τὸ κατὰ ερο

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἀκαρνανικοῦ μνημείου εἶναι κτισμένο κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα, χωρὶς ὅμως τὴν καθαρότητα καὶ τὴν φροντισμένη τεχνικὴ ἐκτέλεση ποὺ διακρίνει συνήθως τὴν ἐλλαδικὴ σχολή. Ἡ κάπως ἀμελῆς αὐτὴ πλινθοπερὶκλειστὴ τοιχοποιία, μὲ λίθους ποὺ δὲν εἶναι ἐπιμελῶς ὀρθογωνισμένοι καὶ μὲ μεγάλες διαφορὲς στὸ ὕψος τῶν δόμων, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. Συνήθως παρεμβάλλονται δύο τοῦβλα στοὺς κάθετους ἀρμούς καὶ ἓνα στοὺς ὀριζόντιους, ὅπως στὸν Παντοκράτορα τοῦ Μοναστηρακίου. Ἡ παραλλαγὴ αὐτὴ ἀπαντᾷ ἐπίσης στὰ Εἰσόδια τῆς Παλαιοκατούννας, τὴν Παρηγορητίσσα, τὴν Κόκκινη Ἐκκλησιὰ κοντὰ στὸ Βουλγαρέλλι, τὸν πύργο τοῦ Θωμᾶ στὸ κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, τὴν Μεγάλη Ἐκκλησιὰ τῆς Παραμυθιάς, τὴν Ἁγία Κυριακὴ στὸ Γαρδίκι τῆς Θεσπρωτίας, τὴν Ἁγία Τριάδα, τὴν Βλαχέρνα καὶ τὸν Ταξιάρχη Μιχαὴλ τοῦ Βερατίου, καὶ μικρὸ τμήμα τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Perondi κοντὰ στὸ Βεράτι. Τὴν συναντοῦμε ἐπίσης στὴν μᾶλλον προγενέστερη Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας, τὴν μεταγενέστερη Ὀδηγήτρια Ἀπόλπενας στὴν Λευκάδα, καὶ σὲ μακεδονικὰ μνημεῖα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅπως ἡ Ὁμοροφοκκλησιὰ τῆς Καστοριάς καὶ ἡ Περίβλεπτος καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὴν Ἀχρίδα. Στὸν Ἅγιο Στέφανο τοῦ Ριβίου καὶ τὴν Παναγία τῆς Πρεβέντζας τὰ κάθετα τοῦβλα εἶναι ἄλλοτε διπλὰ κι ἄλλοτε μονά, στὸ κάστρο τῆς Ἄρτας καὶ τὸν νότιο παρανάρθηκα τῆς Ἐπισκοπῆς Δροπόλεως διπλὰ ἢ τριπλὰ. Μία μόνο πλίνθος μεσολαβεῖ στοὺς ὀριζόντιους καὶ κάθετους ἀρμούς στὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Μεσοποτάμου, στὸν Προφήτη Ἡλία τῆς Πλατανιάς Ἰωαννίνων, στὸν Ἅγιο Γεώργιο Ἀγγελοκάστρου καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Σταμνᾶς. Ὅρισμένα τμήματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Τουρκοκάλουκο εἶναι κτισμένα μὲ ἓνα τοῦβλο σὲ κάθε ἀρμό, ἄλλα μὲ ἓνα τοῦβλο στοὺς ὀριζόντιους ἀρμούς καὶ δύο στοὺς κάθετους, κι ἄλλα μὲ δύο τοῦβλα σὲ ὄλους τοὺς ἀρμούς. Διπλὰ εἶναι ἐπίσης τὰ τοῦβλα τῶν κάθετων ἀλλὰ καὶ τῶν ὀριζόντιων ἀρμῶν στὸν Ἅγιο Βασίλειο τῆς Ἄρτας, καθὼς καὶ στὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος καὶ τὴν γειτονικὴ Παναγία τοῦ Ζαοῦμ, ποὺ ἔχουν ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ ναοδομία.

Στὰ παράθυρα τῶν ἀψίδων τὰ διπλὰ πλίνθινα πλαίσια φθάνουν μέχρι τὴν ποδιά, ἐνῶ στὰ ἀνοίγματα τῶν μακρῶν πλευρῶν περιορίζονται στὰ τόξα· καὶ στίς δύο περιπτώσεις περιβάλλονται ἀπὸ πλίνθινη ὀδοντωτὴ ταινία, ποὺ συνεχίζεται ὀριζοντίως σ' ὄλο τὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς. Στὴν ἐλλαδικὴ

τμήμα τῆς βόρειας, δυτικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ τῆς Παρηγορητίσσας, τὴν τράπεζά της, τὸν Ταξιάρχη τῆς Κωστανιανῆς, τὸν Ἅγιο Νικόλαο Ντίλιου στὸ Νησί τῶν Ἰωαννίνων, τμήμα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Τουρκοκάλουκο, τὴν βασιλικὴ τοῦ χωριοῦ Τσιφλίκι στὸ Βουθρωτό. Βορειότερα συναντᾶται στὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Perondi κοντὰ στὸ Βεράτι.

σχολή τὰ ἀνοίγματα μὲ πλίνθινα πλαίσια στὰ τόξα καὶ τοὺς σταθμοὺς ἐπικρατοῦν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ.⁶⁰, ἀπαντοῦν ὁμως παράλληλα καὶ ἀνοίγματα, ὅπου πλίνθινα εἶναι μόνο τὰ τόξα⁶¹. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὴν Δυτικὴ Στερεὰ καὶ τὴν Ἥπειρο. Στὴν Παναγία τοῦ Μπρυώνη λ.χ. καὶ τὴν Κάτω Παναγιά τὰ πλαίσια κατέρχονται μέχρι τὴν ποδιά στὰ παράθυρα τῶν ἀψίδων, ἐνῶ περιορίζονται στὸ ἀνώτερο τμήμα στὰ ἄλλα παράθυρα⁶². Τὰ δύο εἶδη πλαισίων ἀπαντοῦν ἐπίσης συγχρόνως στὸν Ἅγιο Στέφανο τοῦ Ριβίου, τὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας, τοὺς Ταξιάρχες τῆς Κωστανιανῆς καὶ τὴν Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ τῆς Παραμυθιάς.

Οἱ ὀδοντωτὲς ταινίες ποὺ ἐκτείνονται σ' ὀλόκληρο τὸ μῆκος τῶν πλευρῶν καὶ περιβάλλουν τὰ πλαίσια τῶν ἀνοιγμάτων ἀπαντοῦν ἤδη τὸν 9ο αἰ. στὴν Σκριποῦ καὶ εἶναι ἄρκετὰ κοινὲς στὴν ἐλλαδικὴ σχολή, τόσο σὲ πρόιμα μνημεῖα, ὅπως ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὴν Σκάλα Λακωνίας, ὅσο καὶ σὲ ναοὺς τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰ., ὅπως ὁ Ἅγιος Δημήτριος στὸν Ἅγιο Αἰδηψοῦ καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὴν Ἀνδρούσα⁶³. Στὴν Δυτικὴ Στερεὰ καὶ τὴν Ἥπειρο τὶς συναντοῦμε σπάνια σὲ οἰκοδομήματα τοῦ 10ου αἰ.⁶⁴, ἐνῶ εἶναι ἄρκετὰ κοινὲς στὸ Δεσποτάτο, ἰδίως σὲ ὄψιμα μνημεῖα⁶⁵.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα πλίνθινα κοσμήματα, ποὺ συναντήσαμε στὸν Παντοκράτορα, οἱ ἐπάλληλες γωνίες ἀπαντοῦν σὲ πόρα πολλὰ μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου⁶⁶. Τὸ δισέφυλον, τυπικὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλλαδικῆς σχολῆς, εἶναι πολὺ κοινὸ στὴν περιοχὴ τῆς Ἄρτας⁶⁷, ἐνῶ στὴν Δυτικὴ Στερεὰ συναντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Παντοκράτορα. Τὰ δισέφυλον τοῦ περιστάου ἔχουν

60. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἅγιος Δημήτριος Ἡλίδος, ΑΔ 24 (1969), Α', 208.

61. Τὸν 12ο καὶ 13ο αἰ. τὰ τόξα καὶ οἱ σταθμοὶ εἶναι συχνὰ λίθινοι.

62. Στὴν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ἐλλαδικὴ σχολή Κάτω Παναγιά, τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τῶν ἀψίδων καὶ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους εἶναι πώρινα.

63. Γιὰ τὶς ὀδοντωτὲς ταινίες στὴν ἐλλαδικὴ σχολή βλ. Η. Μεγaw, The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches, BSA XXXII (1931 - 32), 116 - 117.

64. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική, σ. 170.

65. Στὸν Ἅγιο Στέφανο Ριβίου, τὴν Παναγία τῆς Πρεβέντζας, τὴν Παρηγορήτισσα καὶ τὸν Ἅγιο Βασίλειο τῆς Ἄρτας, τὸ Τουρκοπάλουκο.

66. Π.χ. στὴν Κάτω Παναγιά, τὴν Παναγία Μπρυώνη, τὴν Βλαχέρνα, τὴν Ἁγία Θεοδώρα, τὸν Ἅγιο Βασίλειο καὶ τὴν Παρηγορήτισσα στὴν Ἄρτα, τὴν Κόκκινη Ἐκκλησιά στὸ Βουλγαρέλλι, τὸ Τουρκοπάλουκο, τὴν Παναγία τῆς Πρεβέντζας, τὰ Εἰσόδια τῆς Παλαιοκατούνας.

67. Ἀπαντᾶ στὴν Κάτω Παναγιά, ὅπου γίνεται κατάχρησή του, τὴν Βλαχέρνα, τὴν Παρηγορήτισσα, τὸν Ἅγιο Βασίλειο, τὸν νάρθηκα τῆς Ἁγίας Θεοδώρας καὶ τὴν γειτονικὴ Παντάνασσα βλ. ΑΒΜΕ Β' (1936), 16, 18, εἰκ. 10 - 12· σ. 78, εἰκ. 8, 10, 11· σ. 103, εἰκ. 13· σ. 119. Ἄ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, σ. 35, εἰκ. 19Ε, 25, 26. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντάνασσος Φιλιπιάδος, ΑΑΑ V. 1 (1972), 94, εἰκ. 6. Γιὰ τὰ δισέφυλον βλ. Η. Μεγaw, ἔ.α. σ. 119 - 120.

γωνιώδη μορφή, πού δὲν ἀπαντᾷ σὲ ἄλλα μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου⁶⁸, εἶναι ὅμως γνωστὴ ἄλλοῦ, ὅπως στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Μαγνησία⁶⁹. Τὰ ἐκφυλισμένα δισέψιλον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Παντοκράτορος παρουσιάζουν μεγάλην ὁμοιότητα μὲ τῆς Παρηγορήτισσας⁷⁰. Πρόδρομη μορφή τους μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν τὰ ἀμελοῦς κατασκευῆς δισέψιλον τοῦ νάρθηκα τῆς Ἁγίας Θεοδώρας στὴν Ἄρτα (Πίν. 107β). Τὸ πλέγμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα, τοῦ ὁποίου σώζονται λίγα λείψανα (Πίν. 103α), συναντᾶται κυρίως σὲ παλαιολόγια κτίσματα τῆς Μακεδονίας⁷¹. Στὸ Δεσποτάτο ἀπαντᾷ, σὲ μία μόνο σειρά, στὸ τύμπανο παραθύρου τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς Παρηγορήτισσας (Πίν. 102α) καὶ στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νάρθηκα τῆς Ἁγίας Θεοδώρας (Πίν. 107β).

V.

Διάφορες ἐνδείξεις συνηγοροῦν γιὰ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ πού μᾶς ἀπασχολεῖ στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰ. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ἐντειχισμένα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀνάγλυφα, συγκεκριμένα τὰ ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ 6 (Πίν. 108γ, 109β), θυμίζουν γλυπτὰ τοῦ τέμπλου τῆς Βλαχέρνας στὴν Ἄρτα, πού ἀνάγονται πιθανώτατα στὴν δευτέρη ἢ τρίτη δεκαετία τοῦ 13ου αἰ.⁷² Στὰ γλυπτὰ τοῦ ἀκαρνανικοῦ μνημείου ἢ σύνθεσης εἶναι λιγώτερο πυκνὴ, ἢ ἐκτέλεση χαλαρὴ· εἶναι συνεπῶς μᾶλλον μεταγενέστερα ἀπὸ τῆς Βλαχέρνας, τὸ κτήριο δὲ στὸ ὁποῖο ἐντειχίσθησαν σὲ δευτέρη χρῆση δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. Οἱ ναοὶ μὲ περίστω καὶ συμμετρικὰ παρεκκλήσια, πού ἔχουν σωθεῖ στὰ Βαλκάνια καὶ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ βεβαιότητα, δὲν εἶναι προγενέστεροι τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ., οἱ περισσότεροι δὲ χρονολογοῦνται στὴν πρώτη εικοσαετία τοῦ 14ου⁷³. Τὰ ἐκφυλισμένα δισέψιλον στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ μας παρουσιάζουν μεγάλην ὁμοιότητα μὲ τῆς Παρηγορήτισσας. Τὸ πλέγμα στὴν νότια πλευρὰ ταιριάζει κι αὐτὸ μὲ τὴν ὄψιμη χρονολόγηση πού προτείνουμε. Τέλος οἱ πολὺ ψηλὲς ἀναλογίες τοῦ ἀκαρνανικοῦ ναοῦ ὀδηγοῦν κι' αὐτὲς στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων.

68. Τὰ δισέψιλον τῆς Κάτω Παναγιάς, τῆς Βλαχέρνας, τῆς Παντάνασσας καὶ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου εἶναι καμπυλόγραμμα καὶ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς.

69. Ν. Νικονάνος, ἔ.ἀ. (σημ. 57), σ. 163.

70. Ἄ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, σ. 35, εἰκ. 19Ε, 25, 26.

71. Ν. Μουτσοπούλου, Πίνακες κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων. Α'. Τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, Τεχνικὰ Χρονικὰ XXXIX (1962), πίν. V, VII, IX, X, XII, XV.

72. Ἄ. Ὀρλάνδου, Ἡ παρά τὴν Ἄρταν Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ABME Β' (1936), 21, εἰκ. 13, 22. Κατὰ τὴν συνάδελφο κ. Λ. Μπούρα, τὸ τέμπλο τοποθετήθηκε πιθανώτατα, ὅταν ἡ μονὴ ἔγινε γυναικεία καὶ ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖται σὰν μαυσαλεῖο τῶν Κομνηνοδοικᾶδων δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου.

73. Βλ. σημ. 49 - 51.

Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ Μοναστηρακίου ἔχει ταυτισθεῖ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη μὲ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Σωτήρος τῶν Σφετῶν, ποὺ μνημονεῦεται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Βονδίτζης, γραμμὴ γύρω στὸ 1220⁷⁴. Ἡ ταύτιση δὲν φαίνεται πολὺ πιθανή, διότι ὁ Ἀποκαύκος ἀναφέρεται σὲ ἀσήμαντο μονῦδριο, ὅπου ζοῦσε ἕνας μόνος καλόγηρος, καὶ ρωτᾷ τὸν Βονδίτζης ἂν τὰ εἰσοδήματά του θὰ ἐπαρκοῦσαν γιὰ τρεῖς ἢ τέσσερις μοναχοὺς· ὁ ναὸς ποὺ ἐξετάζομε πρέπει ν' ἀνῆκε τουναντίον σὲ σημαντικὴ μονή, ὅπως δείχνουν οἱ διαστάσεις καὶ τὸ πολυπλοκὸ σχέδιό του. Ἄλλωστε, καὶ ἂν δεχθοῦμε τὴν ὀρθότητα τῆς ταύτισεως, πρόκειται γιὰ νεώτερο καθολικὸ, ποὺ ἀντικατέστησε τὸν ναὸ ποὺ ὑπῆρχε στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ., ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται πιθανῶς πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα ποὺ περιγράψαμε⁷⁵. Ἡ τοιχοποιία πάντως τῆς βυζαντινῆς φάσεως τοῦ σημερινοῦ ναοῦ εἶναι ἐνιαία· ἂν κτίσθηκε στὴν θέση παλιότερου κτηρίου, τὸ κτήριο αὐτὸ εἶχε ἐρειπωθεῖ τελειῶς ἢ κατεδαφίσθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ ποὺ σώζεται σήμερα.

Τὸ ἀπόμερο μνημεῖο ποὺ ἐξετάσαμε δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος, παρὰ τὴν οἰκτρὴ κατάστασή του στὴν ὁποία τὸ κατῆντησαν ὁ χρόνος καὶ οἱ ἄνθρωποι. Εἶναι ὁ πρῶτος γνωστὸς ναὸς τοῦ Δεσποτάτου, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ σύγχρονο συμμετρικὸ ἀνοικτὸ περίστωο μὲ παρεκκλήσια, καὶ πλουτίζει τίς πολὺ ἰσχνὲς γνώσεις μας γιὰ τὴν βυζαντινὴ ναοδομία στὴν Ἀκαρνανία⁷⁶.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

74. P. Soustal, *Nikopolis und Kephallenia*, Wien, 1981 (TIB, ἀριθ. 3), σ. 262 - 263. Ἡ ἐπιστολὴ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν N. Bees, *Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des metropoliten von Naupaktos (in Aitolien)*, BNJ 21 (1971 - 74 [1976]), 154 - 155, ἀριθ. 105.

75. Τὰ γλυπτά αὐτὰ δείχνουν ὅτι καὶ ὁ ναὸς τὸν ὁποῖο κοσμοῦσαν ἦταν κτήριο ἀξιώσεων καὶ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ναὸ τοῦ μονυδρίου τῶν Σφετῶν.

76. Τὸ σχέδιο τῆς Εἰκ. 1 ὀφείλεται στὸν ἀρχιτέκτονα κ. Πλούταρχο Θεοχαρίδη· τὸ σχέδιο τῆς Εἰκ. 2 στὸν ἀρχιτέκτονα-ἀρχαιολόγο κ. Γεώργιο Βελένη, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ συζητήσω ἐπὶ τόπου μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει τὸ μνημεῖο. — Σὲ βιβλίο ποὺ ὑποβλήθηκε πρόσφατα στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ὡς διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ (Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στὴ μελέτη βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων, Ἰωάννινα, 1981), ὁ θεολόγος-ἀρχαιολόγος κ. Ἄθ. Παλιούρας δημοσιεύει στὶς σ. 257 - 261 τὸν Παντοκράτορα τοῦ Μοναστηρακίου, ἂν καὶ εἶχα ἀναγγεῖλει ἀπὸ ἐτῶν ὅτι θὰ τὸν δημοσιεύσω (AAA V, 1972, 92 σημ. 11) καὶ ἐγνώριζε ὅτι εἶχα εἰδοποιήσει ἐγγράφως τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ τὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων, τῆς ὁποίας εἶναι ἐπιμελητής, ὅτι ἐτοιμάζω τὴν δημοσίευσή τοῦ ναοῦ αὐτοῦ. Δὲν παραπέμπω στὸ πόνημα τοῦ κ. Παλιούρα, διότι ἔχει δυστυχῶς ἄγνοια ὄχι μόνον τῆς ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας ἀλλὰ καὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ θὰ ἦταν ἀνιάρθρο καὶ κουραστικὸ γιὰ τὸν ἀναγνώστη νὰ διορθῶναι συνεχῶς τίς ἀνακρίβειες καὶ τίς παρανοήσεις, τῶν ὁποίων βρίθεται τὸ κείμενό του.

S U M M A R Y

THE CHURCH OF THE PANTOKRATOR AT MONASTIRAKI NEAR VONITSA

(PL. 99 - 110)

The church of the Pantokrator, 2 km. south of the village of Monastiraki, in Acarnania (Pl. 99 - 101, Fig. 1), was originally a two-column cross-in-square building, with three three-sided apses, a narthex, lateral chapels flanking the sanctuary and a U-shaped ambulatory surrounding the South, West and North side (Fig. 2); it measured 18.30×16.80 m.

The structure has undergone disastrous repairs; small portions of the original masonry subsist in the East and West façades, larger ones in the long sides; almost nothing remains of the original vaulting. The prothesis, diakonikon and western corner bays were presumably roofed with domical vaults; the central bay of the narthex was perhaps roofed with another domical vault, the lateral ones with barrel-vaults. The chapels and ambulatory are contemporary with the main church; only their foundations survive (Pl. 105), except for two piers and one column of the South loggia (Pl. 99a, 100). The ambulatory was probably roofed with cross-vaults, domical vaults and barrel-vaults, resting on pilasters on one side and on piers and columns on the other one (Fig. 2).

The lower part of the original masonry is faced with splintered stone, with horizontally laid bricks in the joints; the upper one with cloisonné, with one brick in the horizontal joints and two in the vertical ones. Three sawtooth bands decorated the North façade, one only the South one. Between the central and North apse are preserved bricks laid at right angles and a disepsilon frieze (Pl. 102β, 103β), reminiscent of the ones in the narthex of St. Theodora (Pl. 107β) and the Paregoretissa in Arta. Interlace brickwork decorated the South wall of the narthex (Pl. 103a) and a disepsilon frieze the West side of the Southwest pier of the ambulatory (Pl. 102γ). A cornice of re-used marble reliefs decorates the apses at sill level (Pl. 108).

Symmetrical lateral chapels and ambulatories do not appear in Epirus and Acarnania before the second half of the 13th cent. and should be ascribed to the influence of the capital. The church of the Pantokrator should be dated to the end of the 13th or the first decades of the 14th cent. and cannot therefore be identified with the katholikon of the monastery *tôn Sphetôn*, mentioned in a letter which John Apokaukos sent about 1220 to the bishop of Vonitsa.

P. L. VOCOTOPOULOS

Μοναστηράκι Βονίτισης, Ναός Παντοκράτορος. α. Δυτική όψη. β. Βόρεια όψη.

Μοναστηράκι Βονίτσης. Ναός Παντοκράτορος. Νότια όψη.

Μοναστηράκι Βονίτσης. Ναός Παντοκράτορος. Ἐνατολική ὄψη.

α

α. Άρτα. Παρηγορήτισσα. Παράθυρο τής νότιας πλευράς. β-γ. Μοναστηράκι Βονίτσης. Ναός Παντοκράτορος. Δισέψιλον στην ανατολική πλευρά και στον νοτιοδυτικό πεσσό του περιστώου.

γ

Μοναστηράκι Βονίτισης. Ναός Παντοκράτορος. α. Πλίνθινο κόσμημα στην νότια πλευρά. β. Ἡ βόρεια πλευρά τῆς κεντρικῆς ἀψίδας.

Μοναστηράκι Βονίτσης. Ναός Παντοκράτορος. α-β. Νότια και δυτική όψη του νοτιοδυτικού πεσσού του περιστώου.

Μοναστηράκι Βονίτισης. Ναός Παντοκράτορος. α. Ἡ ἀψίδα τοῦ βόρειου παρεκκλησίου. β. Τὰ θεμέλια τῆς βόρειας στοῦας.

α

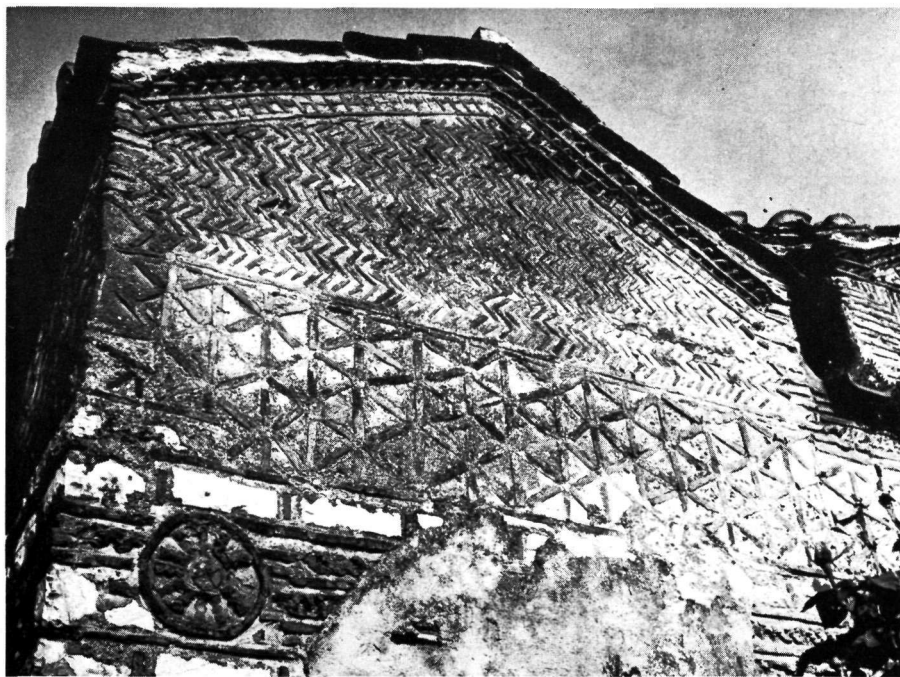
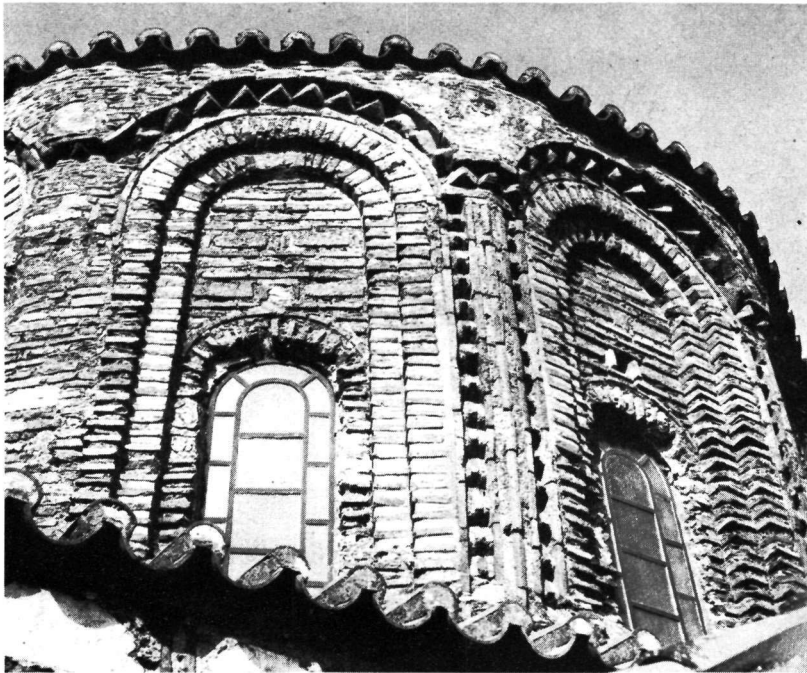
β

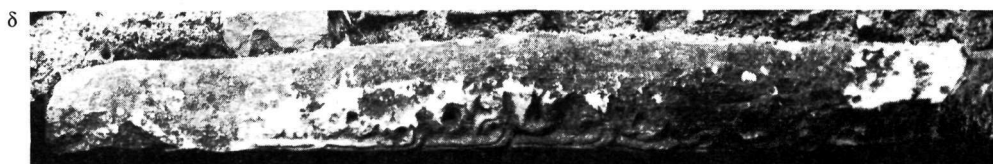
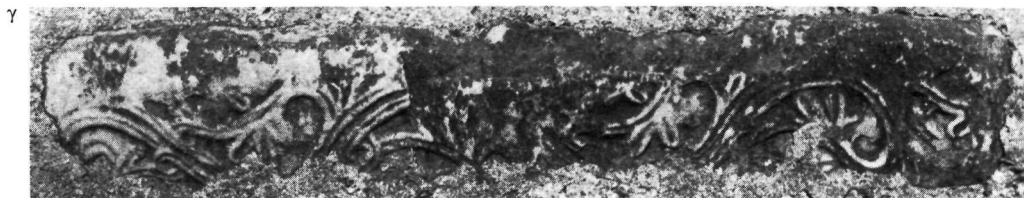
γ

Μοναστηράκι Βονίτσης, Ναός Παντοκράτορος. α. Ἡ καμάρα τῆς προθέσεως καὶ τμήμα τῆς καμάρας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. β. Θεμέλιο τοῦ νοτιοδυτικοῦ στηρίγματος τοῦ τρούλλου, ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά. γ. Θεμέλια πεσσῶν ποὺ ἐστήριζαν τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας στοᾶς, ἀπὸ τὰ δυτικά.

Ἄρτα. α. Παρηγορήτισσα. Κεντρικός τροῦλλος. β. Ἁγία Θεοδώρα. Δυτική πλευρά νάρθηκα.

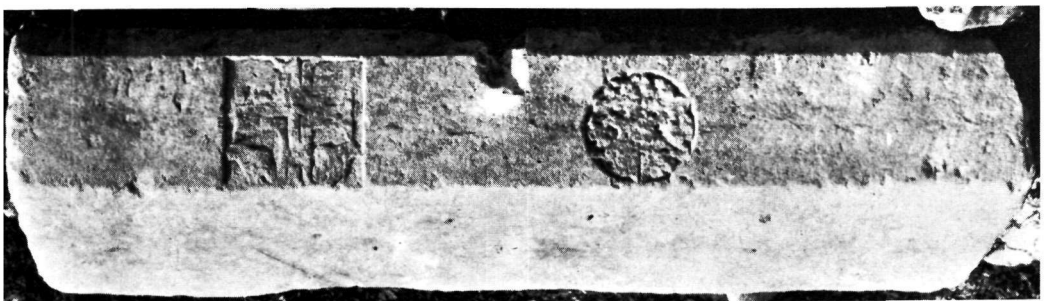

Μοναστηράκι Βονίτισης. Ναός Παντοκράτορος. α-δ. Γλυπτά έντειχισμένα στην άνατολική πλευρά.

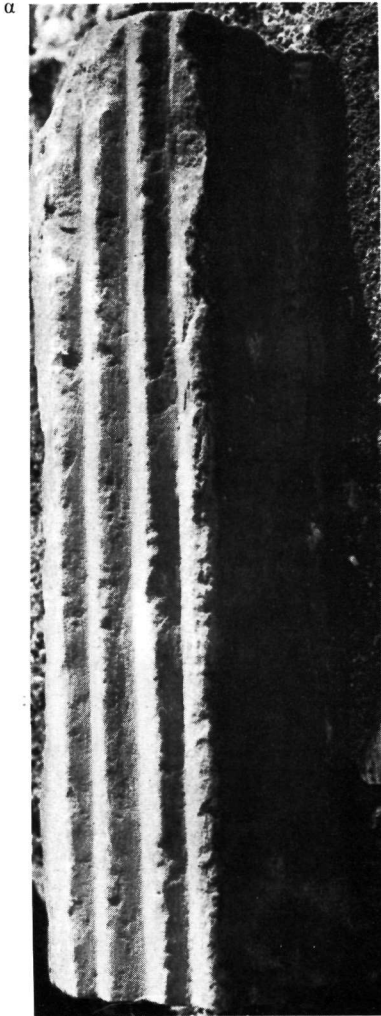
α

β

Μοναστηράκι Βονίτσης. Ναός Παντοκράτορος. α. Τμήμα ἐπιστυλίου. β. Γλυπτό ἐντειχισμένο στὴν κεντρικὴ ἀψίδα. γ. Τμήμα ἀνωφλίου.

Μοναστηράκι Βονίτσης. Ναός Παντοκράτορος. α. Τμήμα περιθωρώματος. β. Πεσίσκος. γ. Βάση κίονος.